

บทที่ 2

ชีวิตตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

การวิจัยเรื่อง ชีวิตในอุดมคติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ในขั้นแรกจะต้องทำความเข้าใจในความหมายของชีวิตตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเสียก่อนว่า ชีวิตมนุษย์คืออะไร มีลักษณะอย่างไร ธรรมชาติของชีวิตนี้เป็นอย่างไร เพื่อแสดงให้เห็นว่า มีอะไรเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชีวิตต้องแสวงหาอุดมคติ สำหรับเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต เหตุผลดังกล่าวมีอะไรบ้าง ดังนั้นในบทนี้จึงมีจุดมุ่งหมายที่เสนอธรรมชาติของชีวิตตามหลักคำสอนใน 2 ประเด็นหลัก คือ

1. องค์ประกอบของชีวิต
2. ธรรมชาติของชีวิต

องค์ประกอบของชีวิต

องค์ประกอบของชีวิตตามหลักคำสอนที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎก และพุทธธรรม โดยพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต, 2542: 15,34) ได้เรียบเรียงไว้ ได้มีการกล่าวถึงองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ ดังนี้

1. ปราบกฏตามพุทธพจน์ ในชาตวิภังคสูตร (ม.อ. 23/673/334) กล่าวคือ

“...ดูก่อนภิกษุ คนเรานี้มีธาตุ 6 นั้น.. ธาตุนี้มี 6 อย่างนี้ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญานธาตุ .... คนเรานี้มี 6 ธาตุนั้น เราอาศัย 6 ธาตุ ดังนี้...”

2. ปราบกฏตามพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายของชีวิต ไว้ 2 แบบคือ

2.1 เป็นการให้ความหมายชีวิตในทางปฏิบัติ หรือชีวิตที่มีความสัมพันธ์กับโลก ซึ่งระบบการทำงานอาศัยช่องทางติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกได้ เรียกว่า “ทวาร” เมื่อนำไปกล่าว ในระบบการทำงานของกระบวนการแห่งชีวิต นิยมใช้คำว่า “อายตนะ” ซึ่งแปลว่า แคนเชื่อมต่อกัน ซึ่งจะเชื่อมต่อกับโลก หรือสิ่งแวดล้อมภายนอก เรียกว่าอายตนะภายใน ในขณะที่เดียวกันสิ่งที่ถูกรับรู้ก็เรียกอายตนะ เช่นกันเรียกว่า อายตนะภายนอกปรากฏในฉกติกสูตร (ม.อ. 23/ 810/ 486) ดังนี้

...ก็ข้อที่เรากล่าวคั้งนี้ว่า ฟังทราบอายตนะภายใน 6 นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ได้แก่ อายตนะคือ จักขุ อายตนะคือโสต อายตนะคือฆานะ อายตนะคือชีวหา อายตนะคือกาย อายตนะคือมโน ข้อที่เรากล่าวคั้งนี้ว่า ฟังทราบอายตนะภายใน 6 เราอาศัยอายตนะนี้ ....ก็ข้อที่เรากล่าวคั้งนี้ว่า ฟังทราบอายตนะภายนอก 6 นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ได้แก่ อายตนะคือ รูป อายตนะคือเสียง อายตนะคือกลิ่น อายตนะคือรส อายตนะคือโผฏฐัพพะ อายตนะคือธรรมารมณ์ ข้อที่เรากล่าวคั้งนี้ว่า ฟังทราบอายตนะภายนอก 6 เราอาศัยอายตนะนี้...

2.2 เป็นการปรากฏขึ้นจากการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อย ๆ ซึ่งเป็นที่นิยมในพระสูตร โดยเป็นสภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งในการพิจารณา ตามแนวหลักธรรมอื่น ๆ คือ ชั้น 5 เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ ตามความในปัญจขันธ์สูตร (ส.ขันธ์. 27/95/100) ดังนี้

...คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ขันธ์ 5 เป็นไฉน รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลว หรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้นี้เรียกว่า รูปขันธ์ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลว หรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้นี้เรียกว่า วิญญาณขันธ์ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ขันธ์ 5...

จากความที่ยกขึ้นข้างดังกล่าว ความหมายของชีวิตในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับองค์ประกอบ สามารถอธิบายได้ 3 ลักษณะด้วยกันคือ

1. ชาติ 6
2. อายุตนะ 6
3. ชั้น 5

ชาติ 6

เนื้อความตาม ชาติวิภังคสูตร ดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์นี้ประกอบไปด้วยชาติ 6 อย่างด้วยกัน คำว่า ชาตินี้ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/209 อ.) มีความหมายว่าสถานะในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ 7 สมุจจยสังคหวิภาค ให้ความหมายไว้ว่า ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนนั้นชื่อว่า ชาติ ชาติ คือสิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือวิปริตไปเป็นอย่างอื่น เป็นสภาพที่มีอยู่เองเป็นเอง ไม่มีสัตว์ มีบุคคลทำขึ้นหรือสร้างขึ้นมา

สุนทร (2541: 117) ได้ให้ความหมายขยายความไว้ว่า หมายถึงส่วนประกอบที่มีลักษณะเฉพาะตนที่สามารถสังเกตเห็นได้โดยวิธีธรรมดา และโดยการใช้ความคิดพิจารณาตามลักษณะของเหตุและผล มิได้หมายถึงชาติในความหมายอย่างเดียวกับที่ใช้ในวงการวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน

สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส (สุเชาวน์, 2529: 216) ได้แสดงความหมายของชาติไว้ว่า เอกเทศอันหนึ่ง ๆ ที่กุมกันเข้าเป็นวัตถุอันหนึ่ง ๆ เช่น ดิน น้ำ ไฟ ลม กุมกันเป็นร่างกาย

ในชาติวิภังคสูตร นี้ได้แสดงความหมายของแต่ละชาติไว้ดังนี้คือ

ปฐวีธาตุ

...ดูก่อนภิกษุ ก็ปฐวีธาตุเป็นไฉน คือปฐวีภายในก็มี ปฐวีภายนอกก็มี ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่สิ่งที่แน่นแข็ง กำหนดได้มีในตน อาศัยตนคือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย

อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่เข้มข้น ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่นี้เรียกปฐวีภายใน กำหนดได้มีในตน อาศัยตน...

ตามความในพระสูตร แสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติของปฐวีธาตุ ที่มีลักษณะเข้มข้น ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟันหนัง เนื้อเอ็น กระดูก ม้าม หทัยวัตถุ ฟังผืด ตับ พุงไส้น้อย ไส้ใหญ่ อาหารเก่า อาหารใหม่ สมอง ศีรษะ อากา 20 นี้ ล้วนปฐวีธาตุสิ้นทั้งปวง วิสุทธรค (2521: 584) ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/210 อ.) หมายถึงธาตุตั้งมั่น (ธาตุ ดิน) ในอธิบายอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 6 รูปสังคหวิภาค (2506: 6-8) ปฐวีธาตุ เป็นธรรมชาติที่นอกจากทรงภาวะความแข็ง แล้วยังมีความกระด้าง ที่มีอยู่ในกาย ความแข็งที่เป็นลักษณะของปฐวีธาตุนี้ หากนำไปเปรียบเทียบกับธาตุอื่นแล้ว แข็งกว่าธาตุอื่น ๆ ในขณะเดียวกันความอ่อนที่มีอยู่ในร่างกาย ก็คือ ความแข็งที่มีน้อย ในชีวิตมนุษย์เราจะรับรู้ปฐวีธาตุนี้ได้ จะต้องรับรู้จากลักษณะที่ปรากฏทางกายประสาท เท่านั้น ปฐวีธาตุ ไม่สามารถมองเห็นได้แต่กระทบได้ การที่เรามองเห็นนั้น เป็นการเห็นธาตุต่าง ๆ รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน เป็นแท่ง เป็นชิ้น และสิ่งที่รวมกันนี้มีลักษณะที่บดบัง คือแสงไม่สามารถผ่านทะลุไปได้ การปรากฏ เห็นเป็นสีต่าง ๆ นั้น เรียกว่า "รูปารมณ" ถ้าปรมาณู ที่รวมตัวกันเป็นกลุ่มนั้น ๆ แสงผ่านทะลุได้ ก็จะไม่ปรากฏเห็นเป็นสีต่าง ๆ เราก็จะไม่สามารถมองเห็นได้ การที่เรามองเห็น สิ่งต่าง ๆ แล้วรู้ว่า สิ่งนั้นอ่อน สิ่งนั้นแข็ง เป็นการรู้โดยการคิดนึก ไม่ใช่โดยความรู้สึก เป็นการรู้โดยอาศัยอดีต ที่เคยกระทำมาแล้ว เคยรู้มาแล้วว่า แข็งหรืออ่อน เป็นการนำความจำในอดีตมาตัดสินการเห็นในปัจจุบัน ที่จริงแล้วความแข็ง หรืออ่อน เราไม่ได้ด้วยการดู แต่รู้ได้ด้วยการสัมผัสทางกาย เรียกว่า โภกฐัพพารมณ ปฐวีธาตุนี้ เป็นที่ตั้งเป็นที่อาศัยของรูปอื่น ๆ เปรียบได้กับแผ่นดินกับสิ่งอื่น ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ถ้าไม่มีแผ่นดินเสียแล้ว สิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ก็ดำรงอยู่ไม่ได้ ปฐวีธาตุก็เช่นเดียวกันถ้าไม่มีปฐวีธาตุ รูปร่าง สี สัน เสียง กลิ่น รส สัมผัส ก็ปรากฏขึ้นไม่ได้

อาโปธาตุ

...ดูก่อนภิกษุ ก็อาโปธาตุเป็นไฉน คืออาโปธาตุภายในก็มี ภายในนอกก็มี ก็อาโปธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่เอิบอาบ ซึมซาบไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน คือ ดี เสลด น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูล หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดอะไร ๆ ที่เอิบอาบซึมซาบไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกอาโปธาตุภายใน...

ตามความในพระสูตร แสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติของอาโปธาตุ ที่มีลักษณะที่เอิบอาบ ชุ่มซาบ ได้แก่ ดี เสลด เลือด หนอง เหงื่อ มันข้นมันเหลว น้ำตา น้ำมูก น้ำลาย ไชข้อ มูตร ทั้ง 12 ประการนี้ แต่ล้วนอาโปธาตุสิ้นทั้งปวง วิสุทธิมรรค (2521: 584) ในพระอภิธรรม (อภิ.วิ. 77 /210,227 อ.) หมายความว่า ธาตุเกาะกุม (ธาตุน้ำ) ธรรมชาติที่เอิบอาบ ในอธิบายอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 6 รูปสังคหวิภาค (2506: 8-10) ขยายความไว้ว่า มีลักษณะ 2 อย่างคือลักษณะ หรือ สภาพที่ไหล และลักษณะเกาะกุม อาโปธาตุที่มีอยู่ในร่างกายมีหน้าที่เกาะกุมรูปทั้งหลายอันเกิด ร่วมกับตน ทำให้รูปต่าง ๆ รวมกันอยู่ได้ ไม่ให้กระจัดกระจายไป เหมือนดั่งน้ำผึ้งที่ประสมกับ ยาผงเพื่อประสานให้ปั้นติดกันเป็นก้อนเป็นยาลูกกลอน หากมีจำนวนพอประมาณและทำหน้าที่ เกาะกุมอย่างเหนียวแน่น วัตถุนั้นจะแข็ง หากวัตถุใดมีอาโปธาตุมาก และเกาะกุมได้ไม่เหนียวแน่น วัตถุนั้นจะอ่อนและเหลว หากว่าในวัตถุใดมีอาโปธาตุเป็นจำนวนมากแล้ว การเกาะกมน้อย จะทำให้วัตถุนั้นเหลวมากจนถึงกับไหลไปได้ หากอาโปธาตุถูกความร้อน จะทำให้ไหล เช่น เหล็กหรือซี่ผึ้งถูกความร้อนก็เหลวจนไหลได้ แต่ถ้าอาโปธาตุถูกความเย็น จะทำให้เกาะกุม คือ เมื่อเย็นแล้วกลับแข็งตัวตามเดิม เช่นน้ำแข็ง ถ้าถูกความร้อนก็ละลายและไหล เมื่อให้ถูกเย็นจัด ก็จะจับกันเป็นก้อน น้ำแข็งอีก เป็นต้น อาโปธาตุ ปรากฏรู้ได้ด้วยใจเท่านั้น ไม่สามารถมองเห็น ได้ด้วยตา หรือสัมผัสได้ด้วยกายประสาท เพียงรู้ได้ด้วยใจเท่านั้น เป็นธรรมชาติที่รักษารูป ได้อย่างมั่นคง ไม่ให้กระจัดกระจายไป อาจกล่าวได้ว่าเป็นธรรมชาติที่แผ่ซึมซาบทั่วไปในรูป ที่เกิดร่วมกับตน แล้วตั้งอยู่กับรูปเหล่านั้น ชื่อว่า อาโป การที่เรามองเห็นกันกันอยู่นี้ เป็นการเห็น ธาตุต่าง ๆ รวมกันอยู่ในลักษณะอ่อนหรือเหลว เพราะมี ปรวิธาตุน้อย มีอาโปธาตุมาก ไม่ได้ เห็นอาโปธาตุโดยส่วนเดียว ความปรากฏเป็น ลักษณะอ่อนเหลว สืบเนื่องจากอาโปธาตุเหล่านั้น เมื่อใดที่อาโปธาตุมาก มีปรวิธาตุน้อย ธาตุต่าง ๆ ที่รวมกันอยู่นี้จะไหล ไปได้ ที่เราพูดกันว่า น้ำไหล ๆ นั้น แท้จริงเป็นการไหลของปรวิธาตุ เตโชธาตุ และ วาโยธาตุ ส่วนอาโปธาตุนั้น ทำหน้าที่เกาะกุมธาตุทั้ง 3 เพราะปรวิธาตุปรากฏน้อย จึงปรากฏอ่อนเหลว และไหลไปได้ ธรรมชาติที่เกาะกุมธาตุทั้ง 3 แล้วไหลไปได้ นั่นเอง ที่เป็นอาโปธาตุ

เตโชธาตุ

...ดูก่อนภิกษุ ก็เตโชธาตุเป็นไฉน คือเตโชธาตุภายในก็มี ภายนอกก็มี ก็เตโชธาตุ ภายในเป็นไฉน ได้แก่สิ่งที่อบอุ่น ถึงความร่ำร้อนกำหนดได้ มีในตน อาศัยตน คือ ธาตุที่เป็นเครื่องยังกายให้อบอุ่น ยังกายให้ทรุดโทรม ยังกายให้กระวนกระวาย ..... หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดไรที่อบอุ่น ถึงความร่ำร้อนกำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่าเตโชธาตุภายใน...

ตามความในพระสูตร แสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติของเตโชธาตุ ที่มีลักษณะที่อบอุ่น ธรรมชาติอันกระทำให้อบอุ่นอยู่ในกาย มิให้กายนั้นเย็น ให้อาหารที่บริโภคนั้นยับยั้งออก (วิสุทธิมรรค 2521:584) ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ 77/210,235 อ.) หมายความว่า ธาตุเผดเผา (ธาตุไฟ) ธรรมชาติที่ร้อน ในอธิบายอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 6 รูปสังคหวิภาค (2506:10-13) ได้กล่าวถึงลักษณะของเตโชธาตุไว้ 2 ลักษณะคือ อุณหเตโช มีลักษณะร้อน และ สีหเตโช มีลักษณะเย็น คือร้อนน้อย พิสูจน์ได้ด้วยการสัมผัสทางกายประสาท ลักษณะร้อนหรือเย็น ไม่ใช่ไฟที่มองเห็น การที่เรามองเห็นได้นั้น เป็นการเห็น ธาตุต่าง ๆ ที่รวมกันแล้วปรากฏขึ้นด้วยอำนาจของ เตโชธาตุไฟที่เห็นนั้นไม่ใช่ธาตุไฟ แต่เป็นรูปที่เห็นเป็นสีนั่นเอง เตโชธาตุ ที่เป็นส่วนประกอบของร่างกายมนุษย์มีอยู่ 4 อย่าง คือ

1. อุสมเตโช ไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่นพอสบาย เป็นอุณหเตโช มีเป็นประจำ และมีอยู่ทั่วร่างกาย
2. ปากเตโช ไฟที่ย่อยอาหาร เป็นอุณหเตโช มีเป็นประจำ และมีอยู่ที่ลิ้นจนถึงทวารหนัก
3. ชिरตเตโช ไฟที่บ่มให้ร่างกายทรุดโทรมเหี่ยวแห้ง เป็นทั้ง อุณหเตโช และสีตเตโช มีเป็นประจำ และมีอยู่ทั่วร่างกาย
4. สนตปนเตโช ไฟที่ทำให้ร้อนเป็นไข้ได้ป่วย เป็นอุณหเตโช เกิดขึ้นเป็นครั้งคราว

เตโชธาตุนี้ แม้ว่าเป็นรูปธาตุที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์ของธาตุอื่น ๆ ก็ตาม แต่ว่ามีประสิทธิภาพเหนือธาตุอื่น ๆ ตรงที่ว่าจะมีอายุจะยืนหรือไม่ ก็เพราะเตโชธาตุนี้ เช่น อุสมเตโช ให้ความอบอุ่นไม่พอ ปากเตโชไม่พอย่อยอาหาร เพียงเท่านี้ก็จะทำให้ดำรงชีวิตอยู่ไม่ได้ เป็นต้น

วาโยธาตุ

“...ดูก่อนภิกษุ กั้ววาโยธาตุเป็นไฉน คือวาโยธาตุภายในก็มี ภายนอกก็มี กั้ววาโยธาตุภายในเป็นไฉน ได้แกสิ่งที่พัดไป กำหนดได้มีในตน อาศัยตน คือลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ... ลมหายใจเข้า หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่พัดผัน...”

ตามความในพระสูตร แสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติของวาโยธาตุ ที่มีลักษณะพัดผัน ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/210,237 อ.) หมายความว่า ธาตุเคลื่อนไหว (ธาตุลม) หายใจเข้าไป หายใจออกมาพูดจาว่ากล่าว ลุกนั่ง ยืนเที่ยว กระทำการสารพัดสิ่งทั้งปวงได้นี้กระทำได้ด้วย อำนาจแห่งวาโยธาตุ ในอธิบายอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 6 รูปสังคหวิภาค (2506: 13-16) ได้กล่าวถึงลักษณะของวาโยธาตุไว้ 2 ลักษณะคือ วิตถมฺภน ลกฺขณ มีลักษณะเคร่งตึง และ สมิริณวาโย ลกฺขณ มีลักษณะเคลื่อนไหว และทรงภาวะ การไหวมีอยู่ในกายนั้น เรียกว่า วาโยธาตุ ธรรมชาติของวิตถมฺภนวาโยนี้ ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ตึงมัน ไม่คลอนแคลนเคลื่อนไหว ได้ในร่างกายของเรา ถ้ามีวิตถมฺภนวาโยปรากฏแล้ว บุคคลผู้นั้นจะรู้สึกตึง ปวดเมื่อยไปทั่ว ร่างกายหรือเมื่อเวลาที่เราเกร็งแขน ขา หรือ เฟ่งตาอยู่นาน ๆ โดยไม่กระพริบตา ก็จะปรากฏ เป็นอาการเคร่งตึงนั้นคือ วิตถมฺภนวาโยธาตุปรากฏในร่างกายของมนุษย์ ถ้ามีวิตถมฺภนวาโยมาก มีสมิริณวาโยน้อย ร่างกาย หรือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายจะเคร่งตึง ถ้ามี สมิริณวาโยมาก วิตถมฺภนวาโยน้อย ร่างกายหรือสัดส่วนต่าง ๆ ของร่างกายจะเคลื่อนไหวหรือไหวไปได้

ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 6 ยังแสดงไว้อีกว่า ธาตุทั้ง 4 หรือมหาภูตรูปทั้ง 4 อันได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย นี้เป็นธรรมที่เกิดพร้อมกันเกิดร่วมกัน กล่าวคือไม่ว่าจะปรากฏ ณ ที่ใด จะต้องปรากฏ ณ ที่นั้นครบทั้งคณะ คือทั้ง 4 ธาตุเสมอเป็นนิจและแน่นอน ต่างกัน แต่เพียงว่า อาจจะมีธาตุใดธาตุหนึ่งยิ่งและหย่อนกว่ากันเท่านั้น จะขาดธาตุใดธาตุหนึ่งใน 4 ธาตุนี้ ไปแม้แต่เพียงธาตุเดียว เป็นไม่มีเลย

อากาศธาตุ

“...คู่ก่อนภิกษุ ก็อากาศธาตุเป็นไฉน คืออากาศธาตุภายในก็มี ภายนอกก็มี ก็อากาศธาตุ ภายในเป็นไฉน ได้แก่สิ่งที่ว่าง ปรุโปร่ง กำหนดได้มีในตน อาศัยตน คือ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก.... หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่ว่าง ปรุโปร่ง กำหนดได้...”

ตามความในพระสูตร แสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติของอากาศธาตุ ที่มีลักษณะเป็นช่องว่าง ปรุโปร่ง ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/210,240 อ.) หมายความว่าธาตุที่สัมผัสไม่ได้ (ธาตุคือ ช่องว่าง) เป็นธรรมชาติของช่องว่าง เป็นช่องว่างระหว่างธาตุที่รวมกัน โดยในส่วนของชีวิตมนุษย์ ได้แก่ช่องปาก ช่องจมูก โพรงในหู ส่วนที่เนื้อและเลือดไม่ติดกัน เป็นต้น อากาศธาตุนี้ยังอยู่เต็ม ในช่องว่างของร่างกายทุกส่วน เหมือนภายในกระบอกกรองน้ำ มีอากาศธาตุขังอยู่เต็ม ถ้าเอานิ้ว ปิดรูข้างบนขึ้น อากาศก็จะออกทางรูนั้น และน้ำก็จะเข้าทางปากกระบอกกรองได้ทันที (อธิบาย ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 2544: 178)

วิญญานธาตุ

“...ต่อนั้นสิ่งที่เหลืออยู่อีกก็คือ วิญญานอันบริสุทธิ์ผุดผ่อง บุคคลย่อมรู้อะไร อะไร ๆ ได้ด้วยวิญญานนั้น คือรู้ชัดว่า สุขบ้าง ทุกข์บ้าง...”

ตามความในพระสูตร แสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติของวิญญานธาตุ ที่มีลักษณะเป็นตัวรับรู้ สิ่งต่าง ๆ ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/210,242 อ.) หมายความว่า ธาตุรู้แจ้ง (ธาตุ คือ วิญญาน) เป็นธรรมชาติของการรับรู้อารมณ์ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธาตุรู้ ประกอบด้วย จักขุวิญญานธาตุ โสตวิญญานธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ กายวิญญานธาตุ และมโนวิญญานธาตุ ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 179-180) แสดงความหมายไว้ว่าเป็นความรู้ หรือธาตุรู้

เมื่อรูปธรรมคือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ อันเป็นฝ่ายที่เป็นอวิญญานธาตุ ธาตุที่ไม่รู้ เจริญขึ้น และพร้อมกันนั้นนามธรรมอันเป็นฝ่ายวิญญานธาตุ ธาตุรู้ เข้าผสมก็เจริญตามกัน ก็เกิดมีช่องทางให้วิญญานธาตุ ออก-เข้า 6 ทาง เรียกว่า ทวาร 6 มีจักขุทวารเป็นต้น

เมื่อวิญญานธาตุออก-เข้าทาง จักขุ	เรียก จักขุวิญญานธาตุ
เมื่อวิญญานธาตุออก-เข้าทาง โสตะ	เรียก โสตวิญญานธาตุ
เมื่อวิญญานธาตุออก-เข้าทาง ฆานะ	เรียก ฆานวิญญานธาตุ
เมื่อวิญญานธาตุออก-เข้าทาง ชิวหา	เรียก ชิวหาวิญญานธาตุ
เมื่อวิญญานธาตุออก-เข้าทาง กายะ	เรียก กายวิญญานธาตุ
เมื่อวิญญานธาตุออก-เข้าทาง มนะ	เรียก มโนวิญญานธาตุ

วิญญานธาตุ ทั้ง 6 มีจักขุวิญญานธาตุเป็นต้นนี้ ความจริงก็คือ ปฐมปฏิสนธิ

วิญญานธาตุ ได้แก่ ธาตุรู้ที่เข้าถือปฏิสนธิตั้งแต่แรกเกิดนั่นเอง แต่เมื่อออกมาสู่รูปทางจักขุ (ตา) ก็เรียกว่าจักขุวิญญานธาตุ แปลว่า ธาตุรู้ทางตา เป็นต้น เปรียบเหมือนไฟฟ้าที่อยู่ในหม้อเดียวกันมีหลอด 6 หลอด และหลอดนั้นมีสีต่าง ๆ กัน เมื่อเปิดสวิตซ์ ไฟติดที่หลอดสีเขียว ก็เรียกว่า ไฟเขียว เปิดสวิตซ์ ไฟติดที่หลอดสีแดง ก็เรียกว่า ไฟแดง เป็นต้น ฉะนั้น วิญญานธาตุก็ฉนั้น

อายตนะ 6

อายตนะ ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/164 อ.) ให้ความหมายว่า เป็นเครื่องต่อในพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต (2542: 16) อธิบายความหมายรายละเอียดไว้ว่า ที่ต่อหรือแดน ที่ต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ โดยเชื่อมต่อกับโลกภายนอก เรียกว่าอายตนะภายใน สิ่งที่ถูกรู้เรียกอายตนะเหมือนกันแต่เป็นฝ่ายภายนอกเรียกว่า อายตนะภายนอก ดังนี้คือ

<u>อายตนะภายใน</u>	<u>อายตนะภายนอก</u>
- จักขุอายตนะ ได้แก่ ประสาทตา	รูป
- โสตอายตนะ ได้แก่ ประสาทหู	เสียง
- ฉานอายตนะ ได้แก่ ประสาทจมูก	กลิ่น
- ชิวหาอายตนะ ได้แก่ ประสาทลิ้น	รส
- กายอายตนะ ได้แก่ ประสาทกายหรือผิวหนัง	โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กระทบกาย)
- มนอายตนะ ได้แก่ ประสาทใจ	ธรรมมารมย์ (เรื่องสิ่งที่กระทบใจ)

ในการรับรู้สิ่งต่าง ๆ ของมนุษย์นั้น ประสาทสัมผัสทั้ง 6 อย่างต้องทำงานร่วมกัน จึงจะเกิดการรู้ หรือเกิดความรู้ที่ชัดเจน กระบวนการทำงานของประสาทสัมผัสทั้ง 6 แบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน (สุเชวานัน, 2543: 8)

ขั้นตอนแรก ประสาททางกาย (เช่น ตา) กระทบหรือสัมผัสกับวัตถุภายนอก (คือวัตถุที่ถูกมอง) ก่อให้เกิดความรู้สึกขั้นต้นขึ้น เรียกว่า ความรู้สึกทางตา (จักขุวิญญาณ) กระบวนการขั้นตอนนี้ (วัตถุ + ตา = จักขุวิญญาณ) รวมเรียกว่า สัมผัส คือความรู้สึกกระทบ หรือความรู้สึกสัมผัส

ขั้นตอนที่สอง สัมผัส หรือความรู้สึกกระทบนั้น ซึ่งเรียกว่า อารมณฺ์/ธรรมมารมณฺ์ไหลไปสู่ประสาทใจ (คือ มน) จึงเกิดเป็นการรับรู้หรือรู้ทางใจขึ้น เรียกว่า มโนวิญญาณ คือการรับรู้ทางใจ หรือการรับรู้ด้วยใจ จึงเกิดการรับรู้หรือความรู้ที่ชัดเจนขึ้น ถ้าเป็นการทำงานร่วมกันของประสาทตากับประสาทใจ ก็ก่อให้เกิดการรู้หรือการเห็นที่ชัดเจน ซึ่งเรียกว่า เป็นความรู้ทางตา ในกรณีของประสาทสัมผัสอื่น ๆ ก็ทำนองเดียวกัน

ขั้น 5

องค์ประกอบของชีวิต คือ ขั้น 5 ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา มีรายละเอียดปรากฏในปัญญาขันธสูตร (ส.ข. 27/96/100) สามารถอธิบายตามแนวพระอภิธรรมปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค (2536: 19-38) ได้ดังนี้

พระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ.77/22อ.) ให้ความหมายคำว่า “ขั้น” ไว้ว่า เป็นก้อน เป็นกลุ่ม เป็นแท่ง เป็นกอง หรือเป็นส่วน อุปมาได้เหมือนกับคนทั้งหลายกุ่มขึ้นมาเมื่อถูกเจ้าหน้าที่ทวงก็บอกว่าจะให้ 2 ส่วน หรือ 3 ส่วน ฯลฯ เป็นต้น ดังนั้น ขั้น 5 จึงเป็นกองแห่งรูป หรือส่วนแห่งรูป กองแห่งเวทนา หรือส่วนของเวทนา ฯลฯ ขยายความได้ดังนี้ (คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1 2536:19-38) คือ

1. รูปขั้น 5 ได้แก่ มหาภูตรูป 4 และอุปทายรูป 24 ที่อาศัยมหาภูตรูป 4

1.1 มหาภูตรูป 4 หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่ เป็นประธานของรูปทั้งหลาย และปรากฏชัดเจนตามลักษณะของตน อันได้แก่ธาตุ 4 คือ ปรวิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ซึ่งได้อธิบายไว้แล้วใน ธาตุ 6

1.2 อุปทายรูป (รูปอาศัย) ที่อาศัยมหาภูตรูป 4 สิ่งนี้เรียกว่า อุปทายรูปนี้ ได้แก่ คุณสมบัติ คุณลักษณะ และอาการของมหาภูตรูป ที่ประชุมกันในสัดส่วนที่เหมาะสมแล้วปรากฏเป็นร่างกายมนุษย์ ดังนี้

1.2.1 ปสาทรูป 5 หมายถึง รูปที่เป็นประสาทสำหรับอารมณ์ ได้แก่ ประสาทตา หู จมูก ลิ้นและกาย

1.2.2 วิสัยรูป 4 หมายถึง รูปที่เป็นอารมณ์ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส

1.2.3 ภาวรูป 2 หมายถึง รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ ได้แก่ อิตถัตตะ (ความเป็นหญิง) และปรีสัตตะ (ความเป็นชาย)

1.2.4 หทัยรูป 1 หมายถึง ที่ตั้งแห่งจิต (หทัยวัตถุ)

1.2.5 ชีวิตรูป 1 หมายถึง รูปที่เป็นชีวิต ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ คือสภาวะอันเป็นใหญ่ในอันเลี้ยงรักษา นามธรรมให้เป็นอยู่ ในที่นี้มีความหมายว่ารูปที่หล่อเลี้ยงรักษารูปทั้งหมด

1.2.6 อาหารรูป 1 หมายถึง รูปที่เป็นอาหาร ที่เราบริโภคเข้าไป

1.2.7 ปริจเฉทรูป 1 หมายถึง รูปที่กำหนดเทศะ ได้แก่ อากาศธาตุ ช่องว่าง (อวกาศ) ที่อยู่ระหว่างรูปต่อรูป

1.2.8 วิญญูตรูป 2 หมายถึง รูปคือการเคลื่อนไหว ได้แก่ กายวิญญูติ คือ กายแห่งเราท่านเคลื่อนไหวในอิริยาบถทั้ง 4 คือ เดิน ยืน นั่ง นอน และวจวิญญูติ คือวาทะที่เปล่งออกมา

1.2.9 วิการรูป 3 หมายถึง รูปที่แสดงอาการ ได้แก่ รูปัสสะลหุตา คือ ความเบาแห่งรูป รูปัสสะมหุตา คือ ความอ่อนแห่งรูป และรูปัสสะกัมมัญญูตา คือ ดีในการแห่งรูป (มีกายอันสบายอยู่ในที่กระทำการ)

1.2.10 ลักษณะรูป 4 ได้แก่รูปคือลักษณะ ได้แก่อาการเครื่องกำหนด มี 4 คือ อุปจยะ ความเกิดขึ้นหรือความก่อตัวขึ้นของรูป (คือรูปที่เพิ่งบังเกิดขึ้นในอุปาทกขณะของรูป) สันตติ ความสืบต่อของรูป (คือรูปที่เจริญขึ้นต่อจากอุปาทกขณะนั้นมา) ชรตา ความคร่ำคร่าทรุดโทรมของรูป (คือรูปที่อยู่ในระหว่างการเกิดกับการดับต่อกัน) อนิจจตา ความไม่เที่ยง หรือความแปรปรวนแตกสลายของรูป (คือรูปที่กำลังดับไป)

2. เวทนาขันธ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ในวิสุทธิมรรค แปล ภาค 3 ตอน 1 (2536:105) ลักษณะที่รู้สววยอารมณ์ ในพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต (2542: 19,30) มีความหมายถึงความรู้รู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง 5 และทางใจ ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ซึ่งจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เป็นความรู้สึกสุข สบาย ถูกใจ ชื่นใจ หรือทุกข์ บีบคั้น เจ็บปวด หรือไม่ก็เฉยๆ ใดๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นกิจกรรมของจิตใจขั้นรับ ซึ่งจะมีผลกระทบเป็นอาการสืบเนื่องไปเป็นสังขารต่อไป เวทนานี้หากเป็นความรู้สึกสุข สบายกาย สบายใจ ก็จะมุ่งประสงค์ เสาะแสวง

เรียกว่า สุขเวทนา และหากเป็นสิ่งที่เกลียดกลัวเลวร้ายนี้ เรียกว่าทุกข์เวทนา เมื่อมีการรับรู้เกิดขึ้นแต่ละครั้ง แบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ (ม.มู. 19/511-512/331-332) คือ

2.1 สุขเวทนา เป็นความรู้สึกเป็น สุขสบาย มี 2 อย่างคือ สุขสบายกาย และสุขสบายใจ

2.2 ทุกขเวทนา เป็นความรู้สึก เป็นทุกข์ไม่สบาย มี 2 อย่างคือ ทุกข์กาย และทุกข์ใจ

2.3 อทุกขมสุขเวทนา เป็นความรู้สึกไม่ทุกข์ ไม่สุขคือ เฉย เมื่อพิจารณาจากทางแห่งการรับรู้ที่ทำให้เกิดความรู้สึก 3 ประการดังกล่าว จำแนกได้ 6 ลักษณะ (ม.มู. 7/147/624) คือ

- จักขุสัมผัสสชาเวทนา	- เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางตา
- โสตสัมผัสสชาเวทนา	- เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางหู
- ฉานสัมผัสสชาเวทนา	- เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางจมูก
- ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา	- เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางลิ้น
- กายสัมผัสสชาเวทนา	- เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางกาย
- มโนสัมผัสสชาเวทนา	- เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางใจ

3. สัญญาขั้นนี้ เป็นธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ซึ่งในพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต (2542: 19, 30) อธิบายความหมายรายละเอียดไว้ว่า การกำหนดหมายหรือหมายรู้อารมณ์ (สิ่งที่ถูกรู้, เป็นที่หน่วงแห่งจิต (ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 2544: 174)) เมื่อเราประสบอารมณ์ก็มีการนำเอาข้อมูลที่เคยรับรู้ไว้นั้น มาเทียบกันว่าเหมือนกันหรือไม่ ถ้าตรงกันเรียกว่าจำได้ ถ้ามีข้อต่างก็จำเพิ่มเข้าไป การจำได้ หรือรู้อารมณ์ไว้ว่า เป็นนั่นเป็นนี่ ใช้เป็นลักษณะสำคัญของสัญญาคือ ทำงานกับอารมณ์ที่ปรากฏตัวอยู่แล้ว กล่าวคือ เมื่ออารมณ์ปรากฏตัวอยู่ต่อหน้า จึงกำหนดได้ หมายรู้หรือจำได้ ซึ่งอารมณ์นั้น เช่น ลักษณะสี ชื่อเรียกต่าง ๆ รวมทั้งการเทียบเคียงกัน ระหว่างประสบการณ์กับความรู้อยู่ด้วยกัน สัญญา แปลว่า ความจำได้ หมายรู้ สิ่งที่เรียกว่าสัญญานี้ หมายรวมถึงการสามารถกำหนดรู้ได้ด้วย สามารถแบ่งได้เป็น 6 อย่างคือ

- รูปสัญญา	- จำรูปหรือสิ่งที่ตาเห็นได้
- สัททสัญญา	- จำเสียงที่หูได้ยินได้

- คันธสัญญา
- รสสัญญา
- โภกฐัพพสัญญา
- ชัมมสัญญา
- จิตลันที่รับรู้ทางจุมกได้
- จารสที่รับรู้ทางลิ้นได้
- จำสิ่งรับรู้ทางกายได้
- จาธรรมารมณ์หรือสิ่งที่ใจรับรู้โดยตรงได้

4. สังขารขันธ เป็นธรรมชาติที่มีการทำให้เป็นกลุ่มเป็นลักษณะ ซึ่งในพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต (2542: 16) อธิบายความหมายรายละเอียดไว้ว่า มีความหมายถึงองค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตที่มีเจตนาเป็นตัวนำ ประดุจแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ ประดุจแปรการนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นฝ่ายที่กระทำต่ออารมณ์ สิ่งที่ถูกรับรู้ผ่านทางสัมผัส 6 ทาง ซึ่งตามปรีวัฏฏสูตร (ส.ขันธ. 17/116/74) กล่าวไว้ว่าสังขารนั้น ได้แก่ เจตนา 6 หมวด ซึ่งมีความหมายถึงความตั้งใจ ตั้งใจ ความแสวงหาอารมณ์ที่สืบเนื่องต่อจากเวทนา เช่นความชอบใจ ความไม่ชอบใจแสดงได้ดังนี้

- รูปสัญญาเจตนา
- สัททสัญญาเจตนา
- คันธสัญญาเจตนา
- รสสัญญาเจตนา
- โภกฐัพพสัญญาเจตนา
- ชัมมสัญญาเจตนา
- ความจำนงรูป
- ความจำนงเสียง
- ความจำนงกลิ่น
- ความจำนงรส
- ความจำนงสัมผัส
- ความจำนงธรรมารมณ์

5. วิญญาณขันธ เป็นธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ วิสุทธิมรรค แปล ภาค 3 ตอน 1 (2536: 105) ในพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต (2542:16) อธิบายความหมายรายละเอียดไว้ว่า มีความหมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อมีการกระทบกันของประสาททั้ง 5 และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ เป็นความรู้ประเภทที่เป็นตัวยืน เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามขันธอื่น ๆ เกี่ยวข้องกับนามขันธอื่นทั้งหมดเป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือเป็นความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญาณขึ้น) จึงจะรู้สึกขึ้นใจ หรือบีบคั้นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นท้องฟ้า (วิญญาณ) ลักษณะอีกอย่างหนึ่ง การรู้ความต่างจำเพาะรู้ความหมายจำเพาะ หรือรู้แยกต่าง เช่น เมื่อเห็นผืนผ้าลาย ที่ว่าเห็นนั้น แม้จะไม่ได้กำหนดหมายว่าอะไรเป็นอะไร ก็ย่อมเห็นลักษณะอาการเช่นสีลัน เป็นต้น ซึ่งแตกต่างกันเป็นพื้นอยู่พร้อมด้วย แบ่งออกเป็น 6 อย่างตามแหล่งที่มา ดังนี้

- อาศัษรูปกระทบตา	เกิดความรุ้ขึ้น เรียกจักขุวิญญาณ
- อาศัษเสียงกระทบหู	เกิดความรุ้ขึ้น เรียกโสตวิญญาณ
- อาศัษรสกระทบลิ้น	เกิดความรุ้ขึ้น เรียกชีวหาวิญญาณ
- อาศัษโผฏฐัพพะกระทบกาย	เกิดความรุ้ขึ้น เรียกกายวิญญาณ
- อาศัษธรรมเกิดกับังใจ	เกิดความรุ้ขึ้น เรียกมโนวิญญาณ

จากองค์ประกอบของชีวิตทั้ง 3 ประการนี้ มีความสัมพันธ์อธิบายได้ดังนี้

ท่านพุทธทาสภิกขุ (2518: 386) ได้สรุปสภาวะขององค์ประกอบทั้งสามของชีวิต ไว้ว่า เป็นการอธิบายตามสถานการณ์ของแต่ละอย่าง กล่าวคือ ในสถานการณ์อย่างหนึ่ง เป็นเพียงธาตุหลาย ๆ ธาตุรวมกองกันอยู่ เหมือนอย่างชิ้นส่วนรถยนต์ที่ยังไม่ได้ประกอบ ในบางโอกาสเป็นตัวอายตนะ มีการปรุงของธาตุ เกิดเป็นอายตนะ ที่พร้อมเพื่อการรับรู้ สัมผัส และในบางโอกาสเป็นขันธ ที่เกิดขึ้นตามปกติธรรมดา โดยที่ยังไม่มีกรรมตัวอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องหรือผสม

ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 2544: 180 อธิบายความเป็นไปขององค์ประกอบดังกล่าวไว้ดังนี้คือ ธาตุ 6 เป็นที่ตั้งแห่งสังสารทุกข์ หมายความว่า ความทุกข์เพราะเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีเพราะธาตุ 6 นี้รวมตัวกัน ถ้าธาตุเหล่านี้ไม่มี ทุกข์ก็ไม่มีผู้ทรงไว้ นอกจากนี้เมื่อธาตุ 4 ปรฐวิ อาโป เตโช และวาโย ได้รวมตัวกันขึ้น เรียกว่าเหตุฝ่ายรูปธรรม ในขณะที่เดียวกันก็เกิดปฏิสนธิจิตเกิดขึ้น ประกอบด้วยนาม 4 คือ อวิชชา ตัณหา อุปทาน กรรม เข้าครองรูปธรรม ดังกล่าว (อธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 2544: 180) สำหรับในขันธ 5 มีลำดับการเกิดต่อเนื่องกัน ซึ่งในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 161) กล่าวไว้ว่าเมื่อธาตุ 4 ปรฐวิ อาโป เตโช และวาโย ได้รวมตัวกันขึ้นในกรรมมารดา ส่วนนี้จัดเป็นรูปขันธ ได้มีการตกแต่งให้เกิดเป็นอายตนะภายใน 6 และเมื่ออายตนะภายนอกกระทบเกิดความรุ้ขึ้นเป็นวิญญาณขันธ เป็นปัจจัยให้เกิดความสุข ความทุกข์ ไม่สุข หรือไม่ทุกข์ เรียกว่าเวทนาขันธ และเมื่อเวทนานั้นดับไป หากจำได้ความจำนี้เรียกว่าสัญญาขันธ เมื่อจำได้ก็คิดปรุง ซึ่งอาจจะคิดดีบ้าง คิดชั่วบ้าง คิดไม่ดีไม่ชั่วบ้างความคิดปรุงแต่งจิตให้มีอาการต่าง ๆ นี้ เรียกว่าสังขารขันธ เมื่อคิดปรุงแต่งอยู่ก็เกิดความรู้ที่จัดเป็นวิญญาณวนเวียนอยู่ ตราบเท่ารูปขันธจะแตกและเมื่อรูปขันธแตก นามขันธก็ดับ โดยย่อนี้ ขันธ 5 เรียกว่ารูป นาม กล่าวคือ รูปขันธ และนามขันธ (เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ) หรือ เรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า กาย และใจ

จากความหมายของชีวิตในประเด็นองค์ประกอบชีวิตสามารถอธิบายความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ของทั้ง 3 แบบ ได้ดังนี้

การอธิบายความหมายของชีวิตในธาตุ 6 เป็นการบอกถึงองค์ประกอบในส่วนที่เป็นพื้นฐานในแต่ละส่วนที่ประกอบกันขึ้นเป็นชีวิต นั่นก็คือ ปรฐวิธาตุ อาโปธาตุ วาโยธาตุ เตโชธาตุ อากาศธาตุ และวิญญานธาตุ แต่ละธาตุก็มีคุณสมบัติเฉพาะตัวที่มีความแตกต่างกัน การประกอบกันขึ้นของธาตุทั้ง 6 นี้ เมื่อนำมาอธิบายในมุมของการทำหน้าที่หรือองค์ประกอบเชิงหน้าที่ ในการเป็นสะพานเชื่อมโยงติดต่อกับโลกภายนอกกับชีวิตหรือการรับรู้ เรียกว่า อายตนะ 6 คือ ประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกายและประสาทใจ ในขณะที่เดียวกัน หากจะอธิบายในลักษณะผลของกระบวนการทำงานขององค์ประกอบของชีวิต ก็อธิบายได้ในรูปแบบของขั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ตัวอย่างเช่น ปรฐวิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ เป็นส่วนของรูป หรือกระบวนการทำงานของอายตนะในที่เกิดการรับรู้ เกิดเป็นวิญญานขั้นรับรู้สีกทุกซ์ สุข ไม่สุข ไม่ทุกซ์ เป็นเวทนาขั้น การจำได้ เป็นสัญญาขั้น เป็นต้น

โดยสรุป ธาตุ 6 เป็นการอธิบายองค์ประกอบพื้นฐานของชีวิต

อายตนะ 6 เป็นการอธิบายองค์ประกอบเชิงหน้าที่ โดยมีธาตุทั้ง 6 เป็นฐาน จึงเกิดมีอายตนะ 6 ขึ้นมาได้ และเป็นสะพานเชื่อมโลกภายนอกกับชีวิต

ขั้น 5 เป็นการอธิบายองค์ประกอบชีวิตเชิงบูรณาการหรือสังเคราะห์ เป็นการรวมสิ่งประเภทเดียวกันเข้าด้วยกัน

ธรรมชาติของชีวิต

ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาได้แสดงถึงธรรมชาติของชีวิตไว้เป็น 2 ลักษณะสำคัญคือ

1. ลักษณะที่สอดคล้องกับลักษณะของสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่เรียกว่า สามัญลักษณะ 3
2. ลักษณะที่เป็นไปตามธรรมชาติของชีวิต เรียกว่า วัฏฏะ 3 ทุกซ์ 12 และชีวิตลักษณะ 4

ลักษณะที่สอดคล้องกับสรรพสิ่ง

สามัญลักษณ์ 3

สามัญลักษณ์ ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ด้วยคำว่า ไตรลักษณ์ มีความหมายว่า ลักษณะที่ทั่วไปหรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 68) พุทธพจน์ที่กล่าวถึงหลักธรรมชาติของสิ่งต่าง ๆ ปรากฏใน อุปปาทสูตร (อ.ติก. 34/576/574) ดังนี้

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตทั้งหลาย เกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงตัวอยู่ได้ อันนั้น (ขัมมฐิตตา) ความตั้งอยู่โดยธรรมดาอันนั้น (ขัมมนิยามตา) ความแน่นอนโดยธรรมดา อันนั้น ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาตินั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นได้ตรัสรู้แล้ว ได้หยั่งรู้แล้วจึงบอก แสดงบัญญัติแต่งตั้งเปิดเผย จำแนก ทำให้ตื่น ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา...

จากข้อความในพระสูตรนี้ ซึ่งนอกจากที่จะแสดงลักษณะทางธรรมชาติของสรรพสิ่งแล้วยังเป็นการยืนยันได้โดยนัยหนึ่งว่า ธรรมทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นี้ เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ค้นพบด้วยอาการที่เรียกว่าตรัสรู้ หรือหยั่งรู้ แล้วนำมาเปิดเผยแก่ชาวโลกให้เห็นตามสภาพที่เป็นจริง คือ ลักษณะทางธรรมชาติ 3 ประการ คือ

1. สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
2. สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์
3. ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

เมื่อพิจารณาในหลัก 3 ประการดังกล่าว จะพบคำ ที่ควรศึกษาทำความเข้าใจ 5 คำ ได้แก่ สังขารทั้งปวง ธรรมทั้งปวง ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) ทุกข์ (ทุกขัง) และอนัตตา ซึ่งการทำความเข้าใจนี้เป็นเบื้องต้นของความเข้าใจในเรื่องเหล่านี้ถูกต้อง ด้วยเหตุที่ว่าความหมายที่แทรกอยู่ในคำเหล่านี้ บางคำไม่ใช่เป็นคำที่ใช้โดยทั่วไปในชีวิตประจำวัน อธิบายได้ ดังนี้

สังขารทั้งปวง หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือสภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นแต่นิพพาน (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 70/4) จากความหมายดังกล่าว สังขารในที่นี้เมื่อโยงเข้ากับคำว่า ธาตุ ที่กล่าวมาแล้วนั้น ก็คือสภาวะที่ปรุงแต่งโดยพื้นฐานมาจาก ธาตุต่าง ๆ ที่เรียกว่า สังขตธาตุ นั่นเองโดยไม่รวมถึงอสังขตธาตุ เนื่องจากว่าเป็นธาตุเชิงเดี่ยวที่ไม่ต้องปรุงแต่ง และโดยนัยนี้จึงมีความหมายที่ครอบคลุม สังขารในชั้น 5 (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ด้วย ความหมายของสังขารในชั้น 5 หมายถึงสภาวะที่ปรุงแต่งจิต ตัวปรุงแต่งจิต การกระทำจึงเป็นเพียงความคิดปรุงแต่ง และจึงเป็นเพียงสังขารย่อยที่รวมอยู่ในสังขารทั้งปวงนี้ อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาตามศัพท์จากคำว่า “ทั้งปวง” ก็ย่อมที่จะครอบคลุมไปถึงทุก ๆ สังขาร ที่มีอยู่ในธรรมชาติทั้งหลาย

อนิจจัง เป็นคำที่มาจากภาษาบาลีว่า “อนิจจ” ที่มีความหมายตามอรรถกถาว่า เป็นแล้ว กลับไม่เป็น อันหมายถึงสิ่งใด ๆ ที่เป็นสิ่งใดอยู่ ไม่สามารถที่จะคงอยู่ได้ ต้องมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ นอกจากนี้ได้มีการแสดงเหตุผลความเป็นอนิจจังไว้ 4 อย่างคือ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542:70/9)

1. เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี
2. เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ
3. เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ
4. เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ขัดกันอยู่เองในตัว กับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว

ทุกขัง มีความหมายตามอรรถกถาว่า บีบคั้นเสมอ อันหมายถึงความบีบคั้นตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประเภทสิ่งที่ประกอบกันอยู่ กับมัน และทั้งมันเองก็ถูกสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้น โดยนัยหลักไตรลักษณ์ เป็นทุกข์ตามสภาพสังขารที่เป็นสภาวะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่าง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น 5 ทั้งหมด เป็นทุกข์ คือสภาพถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้งทำให้คงสภาพอยู่ไม่ได้ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542:70/13)

ธรรมทั้งปวง คำว่า “ธรรม” หมายถึง มีสภาพที่ทรงไว้, ธรรม, ธรรมชาติ (พจนานุกรม พุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, 2540: 105) แยกประเภทได้เป็น 2 อย่าง (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542:70/13) คือ

1. สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่งขึ้น ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาพที่เกิดจากปัจจัย ปรุงแต่งขึ้น สภาพที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรคขึ้น สิ่งที่ปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏ และเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาพทุกอย่างทั้งทางด้านวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะ และโลกุตตาระ ทั้งที่ดีที่ชั่วและที่เป็นกลาง ๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน โดยมีลักษณะแห่งสังขตธรรม 3 ประการ ปรากฏในสังขตสูตร (อ.ติก. 34/486/ 204) ดังนี้

“...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะของสังขตธรรม 3 นี้ คืออะไร คือ ความเกิดขึ้น (ในเบื้องต้น) ย่อมปรากฏ ความเสื่อมสิ้นไป (ในที่สุด) ย่อมปรากฏ เมื่อยังตั้งอยู่ ความแปรไป ย่อมปรากฏ ภิกษุทั้งหลายสังขตลักษณะของสังขตธรรม 3 ประการนี้แล...”

จากข้อความในพระสูตร นี้แสดงให้เห็นถึงสถานะของสังขตธรรม 3 ประการ คือ

- ความเกิดขึ้น ปรากฏ
- ความเสื่อมสิ้นไป ปรากฏ
- เมื่อยังตั้งอยู่ ความแปรไป ปรากฏ

2. อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาพที่ไม่เกิด จากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาพะปลอดสังขาร หรือสภาพที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน โดยมีลักษณะแห่ง อสังขตธรรม 3 ประการ ดังปรากฏในอสังขตสูตร (อ.ติก. 34/486/ 205) ดังนี้

“...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม 3 นี้ 3 คืออะไร คือความเกิดขึ้น ไม่ปรากฏ ความเสื่อมสิ้น ก็ไม่ปรากฏ เมื่อตั้งอยู่ความแปรไป ก็ไม่ปรากฏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม 3 ประการนี้แล...”

จากลักษณะของธรรมทั้ง 2 อย่าง เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า ธรรมทั้งปวงนี้ ประกอบไปด้วยธรรมที่ถูกปรุงแต่ง นั่นก็คือ สังขารทั้งปวง ในขณะที่ธรรมทั้งปวงนี้ ได้รวมเอา อสังขตธรรมซึ่งเป็นธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่ง (วิสังขาร) หรือนิพพานรวมเข้าอยู่ด้วย

อนัตตา หลักคำสอนที่เรียกว่าอนัตตานิ เป็นหลักคำสอนที่กล่าวได้ว่าสำคัญที่สุดของพระพุทธเจ้า และมีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น (แสง, 2544: 131) โดยความหมายมีความละเอียด ดังนี้

1. ตามอรรถกถา (อ.ติก. 34/204 อ.) ในอุปปาตสูตร ได้ให้ความหมายไว้ว่า ไม่เป็นไปตามอำนาจ กล่าวคือ เป็นไปตามที่มันเป็น ตามขั้นตอนของมันเอง ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจที่บังคับได้ ไม่ว่าจะเป็นอย่างใด ๆ ก็ตาม

2. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, (2540:35) ได้แสดงความหมายไว้ว่า ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่ตัวใจตน คุณันตตาลักษณะที่เป็นอนันตลักษณะ ที่ให้เห็นว่า เป็นของมิใช่ตัวตน ได้แก่

2.1 เป็นของสูญ คือเป็นเพียงการประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อย ๆ ทั้งหมด วางเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่าง

2.2 เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง

2.3 ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใคร ๆ

2.4 เป็นสภาวะธรรมอันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์ อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่น ๆ

2.5 โดยสภาวะของมันเองก็แข็งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงกันข้ามกับความเป็นอัตตา

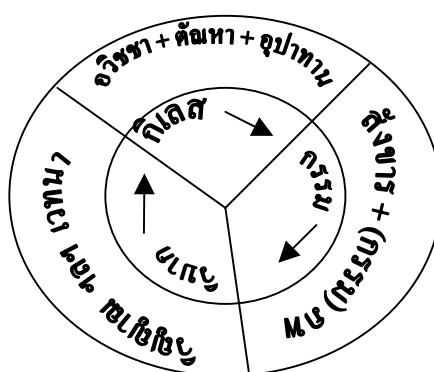
3. เป็นการทับศัพท์บาลี เพื่อความสะดวกในการกำหนดความหมาย โดยสาระก็คือ เป็นการปฏิเสธอัตตา มิใช่หมายความว่า มีอะไรอย่างหนึ่ง ที่เรียกชื่อว่าเป็นอนัตตา (จะแปลอนัตตานี้ว่า ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่อัตตา หรือไม่มีอัตตาก็ไม่ต้องเถียงกัน อยู่ที่ความเข้าใจให้ชัด แต่เมื่อว่าโดยสาระก็คือเป็นการปฏิเสธความเป็นอัตตา) (รังสี, 2542:25)

จากความหมายข้างต้นโดยนัยหนึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่า เป็นการปฏิเสธ “ตัวตน หรืออัตตา” ที่ทั้งไม่เป็นรูปธรรมและนามธรรม เมื่อรวมกันเข้าในหลักไตรลักษณ์ ที่แสดงมาข้างต้นดังกล่าว จะเห็นได้ว่าสังขารทั้งปวงสรุปรวมลงในหลักการทางธรรมชาตินี้คือ หลักอนัตตา

ลักษณะที่เป็นไปตามธรรมชาติของชีวิต

วิถุญะ 3

คำว่า วิถุญะ 3 ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/564 อ.) ว่า วิถุญะ ย่อมหมุนไปไม่มีกำหนด เป็นการอธิบายปฏิจสมุทปบาท แบบเข้าใจง่าย ๆ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรวิถุญ์ (วน 3) (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 104) เป็นการหมุนเวียนต่อเนื่องของวงจรชีวิตที่ไม่ขาดสาย การหมุนวนของวิถุญะนี้ เป็นไปด้วยอำนาจความสัมพันธ์กันของเหตุและผล (วิสุทธีมรรค แปล ภาค 3 ตอน 1 (2536/382) แสดงเป็นรูปได้ดังนี้ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต)

จากรูปแสดงให้เห็นว่าวิญญะ 3 ประกอบไปด้วยส่วนต่าง ๆ (อภิ.วิ. 77/564 อ.) ดังนี้คือ

1. กิเลสวิญญ์ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน
2. กรรมวิญญ์ คือ สังขาร ภพ
3. วิปากวิญญ์ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

เพื่อให้การอธิบายธรรมชาติของชีวิตในเรื่องนี้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นจึงขอนำคำอธิบายในพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542:104) ที่ได้อธิบายขยายความไว้ก่อนข้างชัดเจนนำเสนอไว้ดังนี้คือ

1. กิเลสวิญญ์ หมายถึง ตัวเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งกระทำการต่าง ๆ เรียกได้ว่ากิเลสวิญญ์ประกอบด้วย

อวิชชา ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ หลงไปตามสมมติบัญญัติ ความรู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่าง ๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช่ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น ๆ

ตัณหา หมายถึง ความอยาก ทะยาน ร่ำรอนหาสิ่งอันนวยสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา, โดยอาการได้แก่ อยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้น ๆ ยั่งยืนตลอดไป อยากให้ดับสูญพินาศไปเสีย

อุปาทาน หมายถึง ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่าง ๆ และภาวะชีวิตที่อันนวยเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว; ความยึดมั่นต่อสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่หรือตีราคาต่อสิ่งต่าง ๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน

2. กรรมวิญญ์ คือกระบวนการกระทำ หรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ ประกอบด้วย

สังขาร มีความหมายถึง ความคิดปรุงแต่ง ความตั้งใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และ การแสดงออกเป็นการกระทำ การจัดสรรกระบวนการคิด และมองหาอารมณ์มาสนองความคิด โดยสอดคล้องกับพื้นฐานนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ ทศนคติ ตามที่ได้สั่งสมไว้ การปรุงแต่งจิต ความคิด กรรม

ภพ หมายถึง กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองค้นหา อุปาทานนั้น และภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยสอดคล้องกับอุปาทาน และกระบวนพฤติกรรมนั้น

3. วิปากวิภูฏ์ คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้าง กิเลสต่อไปได้อีก ประกอบด้วย

วิญญาณ มีความหมายถึง ความรู้ต่ออารมณ์ต่าง ๆ คือเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รสรู้ สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้น

นามรูป มีความหมายถึง ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้อง และปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทาง ของวิญญาณที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต

สพายตนะ หมายความว่า ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้อง กับสถานการณ์นั้น ๆ

ผัสสะ หมายความว่า การเชื่อมต่อกับโลกภายนอกการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ

เวทนา หมายความว่า ความรู้สึกสุขสบาย อกุจใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

การหมุนวนของวิภูฏะ 3 นี้ ที่ เป็นไป ด้วยอำนาจความสัมพันธ์กันของเหตุและผล กล่าวคือกิเลสวิภูฏ์ เป็นเหตุให้เกิด กรรมวิภูฏ์ ในขณะที่เดียวกันกรรมวิภูฏ์ เป็นเหตุให้เกิดวิปากวิภูฏ์ หมุนตามกัน ๆ ไปเรื่อย ๆ โดยไม่มีตัวตั้งต้นที่เป็นปฐมเหตุ ซึ่งในพระอภิธรรม (อภิ.วิ. 77/556 อ.) กล่าวไว้ว่า มีแต่ธรรมที่เป็นตัวประธาน เท่านั้น นั่นก็คือ อวิชชาในกิเลสวิภูฏ์ เป็นประธาน

แห่งวิญญู 3 เปรียบเสมือนการจับหัวงูไว้ ลำตัวงู ก็พันเอาที่แขนคนจับ แต่เมื่อตัดอวัยวะขาขาดเสร็จ ความพันจากวิญญู เหล่านั้นก็มิขึ้น เหมือนบุคคลตัดหัวงูเสร็จแล้ว ก็จะพ้นจากการถูกพันแขน การที่บุคคลจะต้องการออกจากกรรมของวิญญูนี้ จำต้องตัดที่ตัวอวิชชา หรือความไม่รู้ เปรียบเสมือนการตัดหัวงูทำให้วงจรชีวิตนั้นหยุดและไม่เกิดกรรมและวิบากกรรมตามลำดับ

ทุกข์ 12

ผู้วิจัยได้อธิบายในเบื้องต้นไว้แล้วว่า โดยธรรมชาติของชีวิต จะประสบกับความทุกข์ ใน 3 ลักษณะ ดังนี้คือ ทุกข์ ในลักษณะที่สอดคล้องกับลักษณะของสรรพสิ่ง คือ สามัญญลักษณะ 3 และทุกข์ ในองค์ประกอบของชีวิต คือ เวทนาชั้นของชั้น 5

ทุกข์ทั้ง 2 ประการนี้ พุทธธรรมของพระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต (2542: 70/12) ให้มีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน เป็นบางแง่บางส่วน หรือเป็นผลสืบต่อกัน กล่าวคือ

ทุกข์ ในสามัญญลักษณะ หรือทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ ทุกขลักษณะ มีความหมายกว้างที่สุดครอบคลุมทั้งหมด เป็นภาวะที่ไม่คงตัว คงสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย เป็นลักษณะของสังขารทั้งหลายทั้งปวง

ทุกข์ในเวทนาชั้น หรือทุกข์ที่เป็นเวทนา, ทุกขเวทนา, ความรู้สึกทุกข์ เป็นทุกข์ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น เป็นอาการสืบเนื่องมาจากทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคลเนื่องมาจากทุกข์ในไตรลักษณ์ คือ ความรู้สึกบีบคั้น กดดัน ข้องขัดของคน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความบีบคั้น กดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลายเป็นไปในระดับหนึ่ง ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) เมื่อใดทุกข์ คือ ความบีบคั้นกดดันนั้นผ่อนคลายหายไป หรือคนปลดปล่อยจากทุกข์ลดลง ก็เรียกว่ามีความสุขหรือ รู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์ คือ บีบคั้นกดดัน ทำให้รู้สึกขาด พร่อง กระจาย หิวมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนคลายปลดปล่อยจากทุกข์ หรือความบีบคั้นนั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น เหมือนคนที่ถูกทำให้ร้อนมาก เช่น เดินมาในกลางแดด พอเข้ามาในที่ร้อนน้อยลงหรืออุณหภูมิลด ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไปในที่ที่เย็นตามปกติ ก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงกันข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมาก

พอเกิดความทุกข์ ก็จะรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) รุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียงเล็กน้อยก็ตามปกติจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก เหมือนคนอยู่ในที่เย็นสบายมากพอออกไปสู่ที่ร้อนก็รู้สึกร้อนมาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองคงรู้สึกเฉย ๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป ทุกขเวทนานี้ จึงเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ สามัญญ์ ลักษณะ 3 ด้วย

ในเรื่องดังกล่าวนี้ ยังมีทุกข์ในอีกแง่มุมหนึ่ง คือ

ทุกข์ ในอริยสัจ หรือ ทุกขอริยสัจ 12 ประการ เป็นที่ทุกข์ที่มีขอบเขตเฉพาะเท่าที่จะเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับ กระทบต่อชีวิต เป็นสภาวะทุกข์ในไตรลักษณ์ขยายความได้ว่าสังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมดา และสังขารเหล่านั้น (ไม่ทั้งหมดและ ไม่เสมอไป) ก่อความบีบคั้นขึ้น เป็นทุกข์อริยสัจ โดยสรุปทุกข์อริยสัจ เฉพาะเรื่องของเบญจขันธ์ หรือ อุปาทานขันธ์ มีขอบเขต ดังนี้ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 70/12)

1. เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ไม่ใช่ทุกข์ในข้อความว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์” หรือในข้อความว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์” ซึ่งหมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวางครอบคลุมทั้งหมด
2. เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกข์ที่เป็นปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลส และกรรมของคน
3. เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปริญากิจ คือ ตรงกับกิจในอริยสัจข้อที่ 1 อันได้แก่ ปริญา อธิบายว่า ปริญาคือการกำหนดรู้ หรือการรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อทุกข์ในอริยสัจ คือการทำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน
4. เน้นความหมายในแง่ที่ว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ หรือเป็นที่รองรับของทุกข์ ไม่เพ่งความหมายในแง่ว่ามีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย ซึ่งเป็นความหมายที่เต็มเนื้อหาของทุกข์ในไตรลักษณ์

นอกจากนี้ ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 125) แสดงไว้ว่า ทุกข์ อริยสัจ หมายถึง ทุกข์ที่มีแก่สังขารที่มีใจครอง

ความหมายของทุกข์นี้ได้นำมาเสนอข้างต้น จะเห็นได้ว่า ทุกข์อริยสัจ เป็นทุกข์ที่มุ่งหมายเกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์โดยเฉพาะ ซึ่งประกอบด้วย ทุกข์ ในชั้น 5 ด้วยเช่นกัน จึงขอเสนอรายละเอียดของทุกข์ในอริยสัจ ประกอบงานวิจัย ตามความใน มหาสติปัฏฐานสูตร (ที.มหา. 16/294/232) ดังนี้

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี้ ทุกข์สมุทัย (เหตุที่เกิดทุกข์) ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี้ ทุกข์นิโรธ (ธรรมเป็นที่ดับทุกข์) ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์)...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ของจริงแห่งพระอริยเจ้า คือทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า

...แม้ชาติ ก็เป็นทุกข์ แม้ชรา ก็เป็นทุกข์ แม้มรณะ ก็เป็นทุกข์ แม้อโศกะ ก็เป็นทุกข์ ปรีทเวะ (ความรำไรราพัน) ก็เป็นทุกข์ ทุกข์ (ความไม่สบายกาย) ก็เป็นทุกข์ โทมณัส (ความเสียใจ) ก็เป็นทุกข์ อุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็เป็นทุกข์ ความประสบสัตว์และสังขาร ซึ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสัตว์ และสังขาร ซึ่งเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ สัตว์ปรารถนา สิ่งใดย่อมไม่ได้ แม้ชื่อที่ไม่สมประสงค์นั้น ก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น (ชั้นประกอบด้วยอุปาทาน ความถือมั่น) 5 เป็นทุกข์ ...

ทุกข์ตามพระสูตรที่อ้างถึงนี้ สรุปได้ 12 ประการ คือ

1. ชาติ คือ ความเกิด เป็นความปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย (ที.มหา. 16/351 อ.) แบ่งย่อยออกเป็น 7 ลักษณะด้วยกัน (อภิ.วิ. 77/321-325 อ.) คือ

1.1 การหยั่งลงสู่ครรภ์ อยู่ในที่อันแสนจะคับแคบอึดอัด มีดื้อแออัดในท่ามกลางพื้นท้อง และกระดูกสันหลัง ภายใต้อาหารเหมือนนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า น้ำคร่ำ เมื่อบังเกิดในท้อง อดสู้อ้าวห่อ เว้นจากการเหยียดออก เป็นต้น

1.2 ทุกข์เกิดจากการบริหารกรรม มารดาจะขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว ลูกนั่งเดินวิ่งแรง หรือเบาเหมือนลูกแพะอยู่ในเงื้อมมือของนักเลงสุรา กินดื่มของร้อนเย็นเปรี้ยวเผ็ด เป็นต้น เหมือนสัตว์ที่ถูกรดด้วยน้ำค้าง เป็นต้น

1.3 ทุกข์เกิดจากการวิบัติของกรรม เช่น เด็กต้องผ่าตัดออก เป็นต้น

1.4 ทุกข์เกิดจากการคลอด ต้องถูกพรากกลับไปโดยลำดับสู่ทางกำเนิด อันน่ากลัวยิ่ง คุจปล่องหวลล็กไปทางช่องกำเนิดอันคับแคบยิ่ง

1.5 ทุกข์เกิดจากการออกนอกกรรม เด็กแรกคลอดมีร่างกายอ่อนแอ เช่น ดังแผลใหม่ เวลาถูกสัมผัส จับอาบนํ้าชำระและเช็ดด้วยผ้า เหมือนกับการถูกเจาะด้วยเข็มและผ่าด้วยมีดโกน

1.6 ทุกข์เกิดจากทำตัวเอง เช่น ผ่าตัวเอง ผู้บำเพ็ญตบะทรมานตนเอง ผู้อดอาหาร เป็นต้น

1.7 ทุกข์เกิดจากคนอื่นทำให้ เช่น ถูกฆ่า ถูกจองจำ ถูกทำร้าย เป็นต้น

ชาติเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมด ท่านจึงกล่าวกาลานี้ไว้เป็นตัวอย่าง

...สัตว์ในกรรมมารดา อันเป็นราวกะคุณนรก โดยการอยู่ตลอดกาลนานก็ดี ออกจากกรรม มาในภายนอกก็ดี ย่อมถึงทุกข์แม้ใดอันร้ายแรง ทุกข์แม้นี้เว้นความเกิดเสียย่อมไม่มี แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดนั้นแหละ ชื่อว่า เป็นทุกข์

ประโยชน์อะไรด้วยการกล่าวมากไป ทุกข์แม้ไร ๆ ในโลกนี้ ซึ่งมีในที่ไหน ๆ นี้ จะไม่มีได้ในกาลไหน ๆ เพราะเว้นจากความเกิด มิใช่ หรือ เพราะเหตุนั้น พระมหาฤาษี จึงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง ดังนี้...”

2. ชรา คือ ความแก่ ความเสื่อมไปแห่งอายุ ความแก่งอมแห่งอินทรีย์ ได้แก่ จักขุกถาวคือ เมื่อเวลาเป็นหนุ่มสาว การรับรู้แจ่มใสดี สามารถรับรู้แม่ที่ละเอียดได้ก็สะดวก เมื่อถึงชรา ก็แก่งอม ขุ่นมัว ไม่ส่องใส แม่ที่หยาบ เป็นต้น (ที.มหา. 14/352 อ.) ดังความในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/330 อ.)

...อนึ่ง สัตว์ย่อมถึงทุกข์ใด ทั้งทางกายและทางใจ เพราะความที่อวัยวะห่อนยาน เพราะความพิการแห่งอินทรีย์ เพราะความพินาศแห่งความหนุ่มสาว เพราะกำลังถูกบั่นทอน เพราะปราศจากคุณมีสติ เป็นต้น และบุตร ภรรยาของตนก็ไม่เลื่อมใส และถึงความเป็นคนพาลอย่างยิ่ง ทุกข์ทั้งหมดนี้มีชราเป็นเหตุ เพราะฉะนั้น ชราจึงเป็นทุกข์แล...

3. มรณะ คือ ความตาย ความแตก ความหายไป ความมอดม้วย แห่งขันธทั้งหลาย ของชีวิต (ที.มหา. 14/352 อ.) ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ (อภิ.วิ. 77/338 อ.) อธิบายอีกอย่างหนึ่ง (อภิ.วิ. 77/330 อ.)

...เพราะความตายนี้ เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ใจ ของคนใกล้ตายที่เป็นคนลามก ซึ่งเห็นนิมิต มีกรรมอันลามก เป็นต้น อยู่โดยลำดับ สำหรับคนดี ผู้ไม่สามารถข่มความพลัดพรากจากวัตถุอันเป็นที่รัก (คือ สัตว์และสังขารอันเป็นที่รักใคร่) ได้ แม้ทุกข์ซึ่งเกิดในสรีระ มีโรคลมอันขัดข้องต่อ และเส้นเอ็น เป็นต้น ซึ่งข่มไม่ได้ แก้ไขไม่ได้ ที่มีแก่เหล่าสัตว์ ทั้งปวงที่กำลังถูกโรคเสียดแทงเป็นธรรมดา โดยไม่แปลกกันนี้ ฉะนั้น มรณะนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นทุกข์เหมือนกัน...

4. โสกะ คือ ความโศก ความเศร้าใจ ที่มีความแห่งใจ เป็นลักษณะที่เกิดขึ้นจากการสูญเสีย การทำลาย เป็นต้น (ที.มหา. 14/352 อ.) อธิบายอีกอย่างหนึ่ง (อภิ.วิ. 77/338 อ.)

...โศก ย่อมเสียดแทงหทัยของเหล่าสัตว์ดุจลูกศร และย่อมแผดเผาอย่างแรงกล้าอีก เหมือนหลาวเหล็กเผาไฟสังหารอยู่ เพราะโศกนั้นย่อมนำมาพร้อมแม้ซึ่งทุกข์ชนิดต่าง ๆ อันต่างโดยพยาธิ ชรา และมรณะ ฉะนั้น โศกนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นทุกข์แล...

5. ปรีทเวะ คือ ความคร่ำครวญ ความรำไร รำพัน ด้วยความยึดติด เป็นต้น (ที.มหา. 14/352 อ.)

“...บุคคลผู้ถูกถูกรศร คือความโศกเสียดแทงแล้ว คร่ำครวญอยู่ ย่อมประสบทุกข์ใด ซึ่งทนไม่ได้ อันเกิดแต่แห่งที่คอริมฝีปากพ่นพาดอย่างยิ่งเหลือประมาณ ด้วยทุกข์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ปรีทเวะ คือ ความคร่ำครวญว่าเป็นทุกข์แล...”

6. ทุกข์ คือ ความไม่สบายกาย เป็น ความทุกข์ ที่มีกายประสาทเป็นที่ตั้ง (ที่เกิด) เกิดจากการสัมผัสทางกาย ได้แก่ ความไม่สบายกาย การบาดเจ็บที่ร่างกาย เป็นต้นและมีผลให้เกิดทุกข์ทางใจใดตั้งความในอรรถกถา (ที.มหา. 14/352 อ.)

“...เพราะทุกข์ทางกายนี้ ย่อมบีบคั้นและย่อมให้เกิดทุกข์ทางใจอย่างยิ่ง ฉะนั้นคำว่า เป็นทุกข์ จึงมีโดยความต่างกัน...”

7. โทมนัส คือ ความเสียใจ เป็นเวทนาที่ไม่น่าชอบใจ เกิดจากสัมผัสทางใจ ได้แก่ ความเจ็บปวดรวดร้าวใจ ทำท่าให้ร้องไห้ เป็นต้น (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต 2542:70/14) และ ความในอรรถกถา พระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/341 อ.)

“...เพราะโทมนัส ย่อมบีบคั้นจิต และย่อมนำความบีบคั้นมาแก่ร่างกาย ฉะนั้นบัณฑิตทั้งหลาย จึงกล่าวแม้โทมนัสว่าเป็นทุกข์ เพราะความเสียใจนั้นแล...”

8. อุปายาส คือ ความคับแค้นใจ ความลำบากใจ อันถึงอาการที่ห่อเหี่ยว หรือคับใจ โดยภาวะมีกำลังแรง (ที.มหา. 14/355 อ.) และความในอรรถกถา พระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 77/343 อ.)

“...อุปายาส ย่อมยังทุกข์มีประมาณยิ่งอันใดให้เกิดขึ้นเพราะการเผาจิต และทำกายให้เศร้าหมอง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอุปายาสว่าทุกข์ เพราะทุกข์นั้นแล...”

9. การประสบคนหรือสิ่งอันไม่เป็นที่รัก เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อัปปียสัมปโยคทุกข์ (อภิ.วิ. 77/345 อ.) ทำให้เกิดได้ทั้งทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ตามความในอรรถกถาดังนี้ (อภิ.วิ. 77/346 อ.)

“...เพราะเห็นสัตว์อันไม่เป็นที่รัก จึงเป็นทุกข์ที่ใจก่อนทีเดียว และการเกิดทุกข์ด้วยความพยายามของสัตว์อันไม่เป็นที่รักนั้นในกาย เพราะฉะนั้น ฟังทราบการสมาคมกับสัตว์อันไม่เป็นที่รักนั้นว่า พระมหาฤๅษีตรัสว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแม่แห่งทุกข์ทั้ง 2 ในโลกนี้แล...”

10. การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิปโยคทุกข์ (อภิ.วิ. 77/347 อ.) ทำให้เกิดได้ทั้งทุกข์ทางกาย และทุกข์ทางใจ ได้เช่นกัน ตามความในอรรถกถา ได้ยกตัวอย่างไว้ (อภิ.วิ. 77/347 อ.) ดังนี้

“...เพราะพลัดพรากจากญาติและทรัพย์ เป็นต้นพวกคนพาล ผู้เปรียบพร้อมด้วยลูกศร คือความโศกเสียดแทงอยู่เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น ความพลัดพรากจากสิ่งทีรักเขาจึงรู้จักว่าเป็นทุกข์...”

11. การไม่สมความปรารถนา หรือปรารถนาในสิ่งใดแล้วไม่ได้ในสิ่งนั้น เป็นได้ทั้งทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ เช่นกัน ตามในอรรถกถาได้ขยายความไว้ดังนี้ (อภิ.วิ. 77/349 อ.)

...เมื่อสัตว์ปรารถนาวัตถุอัน ๆ อยู่ เพราะไม่ได้วัตถุอัน ๆ ความทุกข์อันใด ซึ่งเกิดแต่ความพลาดหวัง ย่อมเกิดแก่พวกสัตว์ในโลกนี้ ความปรารถนาวัตถุที่บุคคลไม่พึงได้ เป็นเหตุแห่งทุกข์นั้น เพราะฉะนั้น พระชินพุทธเจ้าจึงตรัสความไม่ได้ตามความปรารถนาว่าเป็นทุกข์แล...

12. อุปาทานขันธ คือ ขันธที่มีอุปาทานเป็นอารมณ์ (อภิ.วิ. 77/73 อ.) ได้แก่ อุปาทานขันธ คือ รูป อุปาทานขันธ คือ เวทนา อุปาทานขันธ คือ สัญญา อุปาทานขันธ คือ สังขาร อุปาทานขันธ คือ วิญญาณ เปรียบได้ดังตัวอย่างนี้ คือ (อภิ.วิ. 77/75 อ.)

รูปอุปาทานขันธ เปรียบเหมือน โรงพยาบาลเพราะเป็นที่อยู่ของวิญญาณ อุปาทานขันธ ซึ่งเปรียบเหมือนคนป่วย

เวทนาอุปาทานขันธ เปรียบเหมือน ความป่วยไข้เพราะตัวเบียดเบียน

สัญญาอุปาทานขันธ์ เปรียบเหมือน สมภูฐานของความป่วยไข้ เพราะเป็นดินแดนเกิด
เวทนาที่สัมปยุต ประกอบด้วยกิเลส เป็นต้น

สังขารอุปาทานขันธ์ เปรียบเหมือน การเสพอศัปปายะ (สิ่งที่ไม่สบายใจ 7 อย่าง)
เพราะเป็นต้นเหตุความป่วยไข้ คือ ตัวเวทนา

วิญญาณอุปาทานขันธ์ เปรียบเหมือน คนป่วยเพราะความไม่หลุดพ้นด้วยความป่วยไข้
คือ เวทนา

โดยย่อ ตามคำสอนของพระพุทธศาสนา ทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์นั้น คือ
อุปาทานขันธ์ 5 (ที.มหา.14 /236/295) และในวิภังคนิเทศ (อภิ.สั.77 /350 อ.) แสดงไว้ดีกว่า
เพราะทุกข์ มีชาติเป็นแดนเกิดอันใด อันพระพุทธรเจ้าผู้ทรงที่ตรัสไว้ใน โลกนี้ และทุกข์ใดที่มีได้
ตรัสไว้ ทุกข์นั้นทั้งหมดเว้นอุปาทานขันธ์ 5 แล้ว ย่อมไม่มี ฉะนั้น พระมหาฤทธิพิสุทธิ
ผู้ทรงแสดงซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ จึงตรัสว่า โดยย่ออุปาทานขันธ์ 5 นี้เป็นทุกข์แล.

ทุกข์ของชีวิตตามหลักคำสอนพุทธศาสนาดังที่ได้กล่าวข้างต้นโดยสรุปท้ายที่สุดได้สรุป
ย่อลงสั้น ๆ นั้นก็คือ อุปาทานขันธ์ ดังตามในอรรถกถา (อภิ.วิ. 77/351 อ.) คือ

อนึ่งทุกข์ที่เป็นเบื้องต้นแห่งอุปาทานขันธ์ คือ ชาติ ทุกข์ในท่ามกลาง คือ ชรา
ทุกข์ในที่สุด คือ มรณะ เพราะกระทบทุกข์ที่มีความตายเป็นที่สุด จึงมีทุกข์แผดเผา คือ โสกะ
เพราะการอดกลั้นความโศกนั้น ไม่ได้มีทุกข์เป็นเหตุพุดร่าพัน คือ ปริเทวะ จากนั้นก็มีทุกข์
เป็นทุกข์เบียดเบียนกาย เพราะประกอบกับโศกฐัพพะ (กระทบ) กับอารมณ์ที่ไม่ปรารถนา คือ
ธาตุกำเริบ เพราะปฏิกิริยา ผู้ถูกกายนั้นเบียดเบียนอยู่โดยเกิดปฏิกิริยาในอุปาทานขันธ์นั้น ก็เกิดทุกข์
ที่เบียดเบียนทางใจ คือ โทมนัส ทุกข์มีการทอดถอนใจของบุคคลผู้เศร้าหมองอันเกิดแต่ความเจริญ
ของโสกะ เป็นต้น คือ อุปายาส ทุกข์พลาดหวัง ของบุคคลผู้พลาดจากมโนรถ คือ การไม่ได้
สิ่งที่ตนปรารถนา อุปาทานขันธ์ที่บุคคลมีปัญญาเข้าไปพิจารณาอยู่ โดยประการต่าง ๆ เทียว
ด้วยประการฉะนี้ เชื่อว่าเป็นทุกข์แล.

อิกนัยหนึ่งทุกข์ทั้ง 12 ประการนี้ แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ ทุกข์กาย และทุกข์ใจ
(อธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1, 2544: 125)

การรู้จักทุกข์นี้ พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต ได้ขยายความว่า พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติ
ต่อทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือ ให้รู้จักปัญหาของตนเอง มิใช่
เพื่อเป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันให้ถูกต้องแล้วจะได้ไม่ทุกข์ หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่า เพื่อจะได้
มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง

ในคำสอนความทุกข์ของชีวิต 12 ประการนี้ พระพุทธศาสนา สอนว่าสามารถดับลงได้
ตามหลักวิธีทางพุทธศาสนา ที่เรียกว่า อริยสัจ 4 ซึ่งชี้ให้เห็นว่า อะไรเป็นสาเหตุ และความทุกข์
เป็นสิ่งที่เราสามารถเอาชนะได้ โดยความรู้และปัญญาอันถูกต้อง นำมาซึ่งความดับทุกข์
(งานแปลของสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2531:63-65)

ชีวิตลักษณะ 4

ธรรมชาติของชีวิตอีกประการหนึ่งที่แสดงถึง ลักษณะของชีวิต ปรากฏในปุตตมังสสูตร
(ส.น. 26/240/304) ดังนี้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย.....มีบุรุษคนหนึ่ง อยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตาย อยากมีสุข
ไม่อยากมีทุกข์.....”

จากข้อความตามพระสูตรดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า ความต้องการตามธรรมชาติของชีวิต
ที่ดำรงอยู่กับชีวิตที่ดำเนินไปนั้นเป็นไปตามลักษณะของชีวิต นอกเหนือไปจากลักษณะทางธรรมชาติ
ทั้ง 3 ประการข้างต้น ประกอบด้วยความต้องการสำคัญ 4 ประการ คือ

1. อยากมีชีวิตอยู่ (ชีวิตคาม)
2. ไม่อยากตาย (อมริตคาม)
3. อยากมีสุข (สุขคาม)
4. ไม่อยากมีทุกข์ (ทุกข์ปฏิกกุล)

ลักษณะทั้ง 4 ประการนี้อาจถือได้ว่าเป็นสัญชาตญาณขั้นมูลฐานของชีวิต (สุเขาวน, 2543:98) กล่าวคือ เมื่อกำเนิดขึ้นมาเป็นชีวิตขึ้นมา เกิดความรู้สึกในเรื่องต่าง ๆ ตามธรรมชาติ โดยไม่ต้องมีใครสั่งสอน มีการดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดของชีวิต กลัวตาย ไม่อยากตาย ต้องการมีความสุข และเกลียดทุกข์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้เองเป็นแรงกระตุ้นสำคัญของชีวิต ที่ทำให้มนุษย์กระทำการต่าง ๆ ในการแสวงหาความสุข หรือเป้าหมายของชีวิต สำหรับในข้อ 1. และ 2. ในความต้องการอยากมีชีวิตอยู่ และไม่อยากตายนี้ ในทางพระพุทธศาสนาได้แสดงไว้ว่า ชีวิต นั้นต้องเวียนว่าย ตายเกิดอยู่ตลอดเวลา หากยังไม่หลุดพ้นจากวงจรของวัฏฏะ 3 ที่ได้กล่าวไว้แล้ว นอกจากนี้ในข้อ 3. และ 4. ในคำสอนเรื่องทุกข์ ของอริยสัจ 4 (ที.มหา. 14/294/232) แสดงให้เห็นว่า ความต้องการภายใน หรือตามธรรมชาติของมนุษย์ ก็คือต้องการความสุข และพยายามหลีกเลี่ยงความทุกข์ (สุเขาวน เรียบเรียงจาก ดร.เค เอ็น. ซยติลเลเก, 2537:13) ในการพิจารณาแก้ปัญหา ตามความต้องการนี้ในแต่ละชีวิตย่อมจะมีวิธีคิด วิธีที่แสวงหาตามความเชื่อ เหตุผล จากการรับรู้ทางอายตนะ ทั้ง 6

โดยสรุป สามัญลักษณะ 3 เป็นการอธิบายธรรมชาติของชีวิต ที่มีลักษณะสอดคล้องกับธรรมชาติของสิ่งต่าง ๆ

วัฏฏะ 3 เป็นการอธิบายธรรมชาติของชีวิต ที่เป็นลักษณะของความเป็นไปของชีวิต

ทุกข์ 12 เป็นการอธิบายธรรมชาติของชีวิต ที่เป็นลักษณะของปัญหาสำหรับชีวิต

ลักษณะของชีวิต 4 เป็นการอธิบายธรรมชาติของชีวิต ในแง่ของสัญชาตญาณ/ความต้องการของชีวิต

ความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของชีวิต ทั้งในแง่ขององค์ประกอบ และธรรมชาติของชีวิต เป็นการแสดงให้เห็นความหมาย แนวคิดเรื่องชีวิตตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาว่าชีวิต และกระบวนการทำงานของชีวิตเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร เป็นการบอกให้เราทราบ และเรียนรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของชีวิต โดยนัยหนึ่งคือ ความทุกข์ของชีวิต และความสุขของชีวิต ที่เกิดขึ้นนี้ ที่เรียกว่า เวทนา อีกประการหนึ่ง คือ ความรู้ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิตที่สอดคล้อง หรือขัดแย้งกับธรรมชาติของชีวิต จะมีผลอย่างไร ซึ่งจากการศึกษาพบว่า การดำเนินชีวิตที่ไม่สอดคล้องกับธรรมชาติย่อมมีผลให้เกิดความทุกข์ตามมา ดังนี้

พุทธธรรม (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542:91) ได้ชี้ให้เห็นถึงการที่เรามีความไม่รู้และไม่เข้าใจในลักษณะทางธรรมชาติของชีวิต สามัญญลักษณะ 3 นั้น จะก่อให้เกิดความทุกข์เสมอ เพราะชีวิตนั้นดำเนินไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ล้วน ๆ ซึ่งในชีวิตปุถุชน ความฝืนกระแส โดยมีความหลงผิด ยึดเอารูปปรากฏของกระแส หรือ ส่วนใดส่วนหนึ่งเป็นตัวตนขึ้นมา และปรารถนาให้คงอยู่ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้เองจะเหนียวแน่นมากยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ พร้อมกับความกลัว ความประหวั่นพร่นพริ้ง ที่เข้าแฝงตัวอยู่ด้วย ภาวะจิตเหล่านี้ก็คืออวิชชา ดังนั้นความเข้าใจในสามัญญลักษณะ 3 นี้จะทำให้เกิดความเข้าใจในชีวิต รู้เท่าทันและดำเนินไปอย่างถูกต้องมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 70/36)

1. การวางใจต่อโลก และชีวิต รู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ ยั่งยืน ต้องแปรเปลี่ยนแปรปรวน ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะไปบังคับ ให้เป็นไปตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อรู้เช่นนี้ ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง

2. การดำเนินชีวิตไปอย่างถูกต้อง โดยให้รู้ตามความเป็นจริงว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ชีวิต และโลก เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ดำรงอยู่ได้ชั่วคราว ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความบีบคั้น และทรุดโทรม ไม่อยู่ตามอำนาจแห่งความปรารถนา แต่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย กระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้ ดำเนินไปตลอดทุกขณะ เป็นชีวิตที่ไม่แน่นอน เมื่อรู้เช่นนี้แล้วจะได้กระตือรือร้น ในการทำในสิ่งที่ควรทำ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น ต่อไป

นอกจากนี้ การรู้จักหรือเข้าใจถึงชีวิตลักษณะ 4 ประการ หรือสัญชาตญาณจะทำให้ชีวิตเกิดสำนึกทางศีลธรรม (สุเขาวน, 37: 2548) กล่าวคือ เพราะเราเองอยากมีชีวิตอยู่ไม่ตาย อยากมีความสุขไม่ต้องการทุกข์ ฉะนั้นเมื่อมีใครมากระทำการอันใดที่เป็นอันตรายต่อชีวิตเรา หรือก่อให้เกิดทุกข์แก่เรา เราก็ย่อมไม่ชอบใจ ฉันทใด เมื่อเรากระทำการเช่นนั้นต่อคนอื่น เขาก็ย่อมไม่ชอบใจเหมือน ฉันทนั้น เพราะเขาก็มีความรักสุขเกลียดทุกข์ อยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตาย เช่นเดียวกับเรา หากเรารู้จักคิดหรือรู้จักพิจารณาในทำนองนี้ เราก็จะเห็นได้เองว่า เราไม่ควรทำชั่วทำเลวกับใคร ๆ ฉะนั้นเรื่องของ ศีลธรรมคือการไม่ทำชั่วทำเลวต่อกันและทำแต่สิ่งที่ดีต่อกัน จึงเป็นสิ่งที่เกิดจากความต้องการตามธรรมชาติของชีวิต เป็นสิ่งที่ทุกชีวิตเรียกร้องต้องการเพื่อความอยู่ดีมีสุขของชีวิต หรือเพื่อตอบสนองธรรมชาติของชีวิตนั่นเอง

อีกประการหนึ่ง สัจชาตญาณยังเป็นแรงกระตุ้นให้ชีวิตแสวงหาเป้าหมายของชีวิต (สุเขาวน, 2548:100) ซึ่งในพระพุทธศาสนาอธิบายไว้เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้ ใน 2 ลักษณะด้วยกัน (ม.อ. 23/659/324) คือ

1. เป้าหมายในระดับธรรมดา (กามสุข)
2. เป้าหมายสูงสุด (เนกขัมมะสุข)

เมื่อพิจารณาจากธรรมชาติของชีวิต ทั้ง 3 ประเด็น คือ ความสุขของชีวิต ความทุกข์ของชีวิต สัจชาตญาณในการแสวงหาเป้าหมายและสำนักทางศีลธรรม จากที่ได้กล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทุกข์นั้น พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542:70/41) ได้ชี้ให้เห็นว่า

ทุกข์เป็นเงื่อนไข เป็นตัวแกน หรือรากฐาน ที่ให้ชีวิตมีการกระทำที่แตกต่างกัน เป็นความประมาท ความไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต แบ่งได้ 3 แบบคือ

1. เพราะถูกทุกข์บีบ ได้แก่ พวกที่หลงใหลเพลิดเพลินอยู่ในความสบาย ปล่อยปะละเลย เพลิดเพลิน ไม่คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย รอจนกระทั่งภัยมาถึงตัว เกิดความเดือดร้อนจำเป็นจึงรีบทำการแก้ไข

2. เพราะกลัวความทุกข์ ได้แก่ พวกหวาดระแวง หวั่นต่อภัยอันตราย ความเดือดร้อนที่ยังมาไม่ถึง จึงเร่งรีบแก้ไขปรับปรุงและทำการต่าง ๆ ที่เห็นว่าควรทำ เพื่อป้องกันภัยหรือความทุกข์ และเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้ามั่นคง ซึ่งการที่ทำได้มักสำเร็จได้ผลดี แต่เป็นไปด้วยจิตใจที่มีความเร่าร้อนกระวนกระวาย อันเกิดจากความกลัวทุกข์

3. เพราะความรู้ทุกข์ ได้แก่ พวกที่คิดจัดการกับทุกข์ที่อาจเกิดมีข้างหน้าด้วยปัญญา เป็นการรู้เท่าทันสภาวะที่จะต้องเป็นไปตามไตรลักษณ์ เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลง และความทุกข์ หรือปัญหาที่อาจเกิดมีในภายหน้า ใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลง พร้อมใช้ความรู้ในประสบการณ์ส่วนอดีต แล้วเร่งรัดแก้ไข ทำการต่าง ๆ มิให้ทุกข์เข้ามาครอบงำ หรือบรรเทาเสีย ตลอดจนเบนให้เป็นที่ดีเจริญก้าวหน้าสามารถปกป้องทุกข์หรือทำตนให้ปลอดทุกข์เท่าที่อยู่ในวิสัยด้วย ในแบบที่ 1. กล่าวได้ว่า เป็นความประมาท

ในแบบที่ 2 เป็นความไม่ประมาทที่เจออยู่ด้วยกิเลส ซึ่งยังเจือปนกับทุกข์อยู่ สำหรับในแบบที่ 3 เป็นความไม่ประมาทที่เกิดพร้อมด้วยปัญญาที่ถูกต้องสมบูรณ์ ซึ่งเป็นเฉพาะพระอรหันต์ เท่านั้น

การแสวงหาที่พึง

จากที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ตัวทุกข์ ที่เป็นแรงผลักดัน ประกอบกับสัญชาตญาณของชีวิต ที่มุ่งแสวงหาความสุขประกอบกับสำนักทางศีลธรรม นำไปสู่การแสวงหาสิ่งที่ดี เพื่อนำมาเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต เป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาชีวิต หรือเป็นที่พึ่งของชีวิต ซึ่งในเรื่องดังกล่าวนี้มีคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่แสดงให้เห็นว่า การแสวงหาที่พึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตดังนี้ (ขุ.ธัมม. 42/24/276-277)

...มนุษย์เป็นอันมากถูกภัยคุกคามแล้ว ย่อมถึงภูเข ป่า อาราม และรุกขเจดีย์ ว่าเป็นที่พึ่ง สรรณะ นั้นแล ไม่เกษม สรรณะนั้นไม่อุดม เพราะบุคคลอาศัยสรรณะนั้นไม่ยอมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ ส่วนบุคคลใด ถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ว่าเป็นที่พึ่ง ย่อมเห็น อริยสัจ 4 (คือ) ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความก้าวล่วงทุกข์ และมรรคมีองค์ 8 อันประเสริฐ ซึ่งยังสัตว์ให้ถึงความสงบแห่งทุกข์ ด้วยปัญญาชอบ สรรณะ นั้นแล ของบุคคลนั้นเกษม สรรณะ นั้นอุดม เพราะอาศัยสรรณะนั้นยอมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้...

นอกจากนี้ในคำสอนยังแสดงให้เห็นว่า ที่พึ่งแล้วทางพระพุทธศาสนาสิ้นทุกข์ได้ ดังความในปฐมนาถสูตร (อ.ทส. 38/17/39) ดังนี้

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึ่งอยู่เถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึ่งอยู่เลย (เพราะ) บุคคลผู้ไม่มีที่พึ่งย่อมอยู่เป็นทุกข์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันกระทำที่พึ่ง 10 ประการนี้ 10 ประการเป็นไฉน...ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญา อันเห็นความเกิดความดับ เป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา คือประกอบด้วย ปัญญาอันเห็นความเกิดความดับ เป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ นี้เป็นธรรมกระทำที่พึ่ง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึ่งเถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึ่งอยู่เลย (เพราะว่า) บุคคลผู้ไม่มีที่พึ่งย่อมอยู่เป็นทุกข์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมกระทำที่พึ่ง 10 ประการนี้แล...

ดังนั้น จากที่นำเสนอมาข้างต้นนี้แสดงให้เห็นว่าการแสวงหาที่พึ่งทางพุทธศาสนานั้น มีจุดมุ่งหมายในการแก้ไขปัญหา ที่สอดคล้องกับความเป็นธรรมชาติของชีวิตเอง คือ ทุกข์ และความต้องการที่จะแสวงหาความสุขและดำเนินทางศีลธรรมโดยสิ่งที่ชีวิตแสวงหาที่พึ่งนี้ต้องเป็นแนวทาง หรือความรู้ที่ใช้ในการแก้ปัญหาได้จริงด้วยเหตุและผล นั่นก็คือต้องมีที่พึ่งที่ถูกต้อง ซึ่งจากการสืบค้นในคำสอนของพุทธศาสนา ใช้คำว่า สรณะ และนาคะ

คำว่า สรณะ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2528: 123) ให้ความหมายไว้ว่า ที่พึ่ง ที่ระลึก หมายถึงพระรัตนตรัย การน้อมใจระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัยนั้น เข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง และยึดถือเป็นหลักแห่งความประพฤติ ปฏิบัติหรือเป็นเครื่องนำทางในการดำเนินชีวิต

อรรถกถา (ขุ.ขุ. 39/11 อ.) แสดงไว้ว่า ความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยและความเคารพ ในพระรัตนตรัยนั้น กังจัดกิเลสเสียได้ เป็นไปโดยอาการคือความมีพระรัตนตรัย นั้นเป็น เบื้องหน้าหรือไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย (ชกฺจฺง) ชื่อว่า สรณคมน์

อรรถกถา ขยายความเพิ่มเติมว่า (ขุ. ขุ. 39/10 อ.) พระรัตนตรัยที่ชื่อว่า สรณะ เพราะกำจัด อธิบายว่า บีบ ทำลาย นำออก ดับภัย คือความกลัว ความหวาดสะอุ้ง ทุกข์ ทุกคติ ความเศร้าหมอง ด้วยการถึงสรณะ นั้นแลอีกนัยหนึ่ง

พระพุทธเจ้า ชื่อว่า สรณะ เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการให้เข้าถึงสิ่งที่ เป็นประโยชน์ และนำออกจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์

พระธรรม ชื่อว่า สรณะ เพราะให้สัตว์ข้ามพ้นกันดารคือภพ และให้ความโปร่งใจ

พระสงฆ์ ชื่อว่า สรณะ เพราะกระทำสักการะ แม้เล็กน้อยให้กลับได้ผลอันไพบุลย์ เพราะฉะนั้น พระรัตนตรัย จึงชื่อว่า สรณะ

ในอรรถกถา (ขุ.ขุ. 39/10 อ.) ได้แสดงไว้อีกว่า การมีที่พึ่งในพระรัตนตรัยนี้ย่อมนำมา ซึ่งความหลุดพ้นจากทุกข์ ได้ ดังนี้

“...ด้วยอนุภาพแห่งสรวง คือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ท่านก็กล่าวว่า บุคคลอาศัย สรวงนี้ ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ ทั้งปวง...”

ในการถึงสรวง 3 นี้ (สมเด็จพระญาณสังวร, 2535: 46) แสดงไว้ว่าต้องทำความเข้าใจ ในองค์ประกอบ 3 ประการคือ

1. วัตถุที่ถึง คำว่าวัตถุในที่นี้ไม่ได้หมายถึงวัตถุสิ่งของ แต่หมายถึงที่ตั้งของการถึงหรือ ที่ถึง ในความหมายนี้ก็คือ พระรัตนตรัย ได้แก่ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ดังความใน อรรถกถา(ขุ.ขุ. 39/2 อ.) “ข้าพเจ้าไหว้พระรัตนตรัย ที่สูงสุดแห่งวัตถุ ทั้งหลายที่ควรไหว้...” และ คำกล่าวในบทสวดมนต์ที่ว่า

พุท.ธั สรวงิ คจ.ณามิ

ธมม.สรวงิ คจ.ณามิ

สง.ฆ์ สรวงิ คจ.ณามิ

การกล่าววาจาดังกล่าวนี้อาจถือว่า เป็นทางเข้าสู่พระศาสนา อรรถกถา(ขุ.ขุ. 39/ 7 อ.)

2. วิธีถึง วิธีถึงพระรัตนตรัยเป็นสรวงนั้น โดยตรงคือการศึกษาพระพุทธศาสนา เป็นการถึงด้วยจิตใจ ด้วยความรู้ เมื่อได้ศึกษาพระพุทธศาสนาจนมีความรู้ความเข้าใจ และเห็นคุณ อันเกิดจากต้นทางคือศึกษา การถึงด้วยจิตใจนี้เป็นรากแก้วของการถึงพระรัตนตรัย

3. การถึงเป็นสรวง โดยย่อแบ่งได้เป็น 2 ประการตามลำดับคือ

3.1 ถึงเป็นสรวงด้วยใจ ด้วยความรู้ หมายความว่าถึง ความเชื่อความเลื่อมใส ประกอบด้วยมีความรู้ซาบซึ้งในพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ อันเกิดจากการศึกษา ให้รู้พระพุทธศาสนา ถ้าเพียงใจศรัทธาเลื่อมใส แต่ขาดปัญญาารู้คุณพระรัตนตรัย ใจที่ถึงก็ยังไม่มั่นคง ยังอาจสงสัยลังเลใจ เปลี่ยนแปลงได้ ต่อเมื่อมีปัญญาารู้คุณพระรัตนตรัย เพราะรู้พระพุทธศาสนา ใจที่ถึงจึงจะหยั่งลงถึงราก หรือเข้าถึงแก่นของไตรสรณคมน์

3.2 แสดงตนออกว่าถึงเป็นสฺรณะ หมายความว่าถึงแสดงตนเข้าเป็นพุทธบริษัท หรือพุทธศาสนิกชน ก็เป็นพุทธบริษัทฝ่ายบรรพชิต (นักบวช) ซึ่งเป็นด้วยการอุปสมบท หรือเป็นฝ่ายคฤหัสถ์ (ชาวบ้าน)

การนำพระรัตนตรัยเป็นสฺรณะ หรือการเข้าพึ่งพระรัตนตรัยนี้ เป็นการนำ เป็นการชี้ทางที่ถูกต้องให้แก่ตน เมื่อเห็นทางที่ถูกต้องแล้ว ก็นำไปประพฤติปฏิบัติด้วยตนเอง ดังคำกล่าวที่ว่า

ผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสฺรณะ
เห็นอริยสัจ 4 ด้วยปัญญาชอบ
สฺรณคมน์นี้ของผู้นั้น เป็นสฺรณะอันเกษม เป็นสฺรณะอันอุดม
ผู้นั้นอาศัยสฺรณะนี้จะพ้นทุกข์ทั้งปวงได้ ( )

ในอรรถกถาพระไตรปิฎก (ขุ.ขุ. 39/ 20 อ.) ได้เปรียบเทียบ ไตรสฺรณคมน์ สำหรับเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ไว้ดังนี้คือ

พระพุทธเจ้า เปรียบเหมือนผู้ชี้ทาง
พระธรรมเปรียบเหมือนทางดี หรือพื้นที่ที่ปลอดภัย
พระสงฆ์เปรียบเหมือนผู้เดินทาง ถึงที่ที่ปลอดภัย
และอีกอย่างหนึ่ง
พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนต้นจันทน์
พระธรรมเปรียบเหมือนกลิ่นอันเกิดแต่ต้นจันทน์นั้น
พระสงฆ์ผู้ระงับความเร่าร้อนได้สิ้นเชิง เพราะอุปโภคใช้สัทธิธรรม
เปรียบเหมือนชนผู้ระงับความร้อนเพราะใช้จันทน์

จากที่ได้นำเสนอมาข้างต้นทั้งหมดนี้ สรุปในเบื้องต้นได้ว่า ธรรมชาติของมนุษย์ที่ประกอบ ด้วยทุกข์ การแสวงหาความสุข และสำนักทางศีลธรรมนี้ พระพุทธศาสนา ได้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตต้องมีที่พึ่งพาในการดำเนินชีวิต การขาดที่พึ่งย่อมนำมาซึ่งความเดือดร้อน ในขณะเดียวกัน ที่พึ่งนี้ ต้องเป็นความรู้ที่ถูกต้อง ที่เข้าใจในธรรมชาติของตนเอง สำหรับการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ซึ่งจะต้องมีการเรียนรู้ ให้เกิดเข้าใจ ยอมรับและนำไปปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีไตรสฺรณคมน์ เป็นที่พึ่งนั้นก็คือพระรัตนตรัย ซึ่งในเรื่องการเรียนรู้ และทำความเข้าใจ ยอมรับนี้ทางพุทธศาสนา

ได้แสดงให้เห็นว่าแหล่งความรู้ที่มีอยู่นั้นมีมากมาย แต่ต้องนำมาพิจารณาให้ถ่องแท้เสียก่อน โดยใช้ปัญญาพิจารณาดังคำสอน ปรากฏในกาลามสูตร (อ.ติก. 34/505/338-339) ดังนี้

“ท่านอย่าได้ถือโดยได้ฟังตามกันมา
 อย่าได้ถือโดยล้าดับสืบ ๆ กันมา
 อย่าได้ถือโดยความตื่นว่าได้ยินอย่างนี้ ๆ
 อย่าได้ถือโดยอ้างตำรา
 อย่าได้ถือโดยเหตุนี้กเดาเอา
 อย่าได้ถือโดยนัยคือคาดคะเน
 อย่าได้ถือโดยความตรึกตามอาการ
 อย่าได้ถือโดยชอบใจว่าต้องกับลัทธิตน
 อย่าได้ถือโดยเชื่อว่าผู้พูดสมควรเชื่อได้
 อย่าได้ถือโดยความนับถือว่า สมณะผู้นี้เป็นครูของเรา

เมื่อท่านรู้ด้วยตนเองแล้วว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ ท่านผู้รู้ดีเถียนธรรมเหล่านี้ ใครประพฤติดีเต็มที่แล้ว เป็นไปเพื่อสิ่งไม่เป็นประโยชน์ เป็นไปเพื่อทุกข์ ดังนี้ ท่านควรละธรรมเหล่านั้นเสีย”

นอกจากนี้ในปหราชสูตร (อ.นว. 15/109/153) ได้แสดงให้เห็นว่าการหาความรู้ ความเข้าใจ ในพุทธศาสนานี้ นั้น ต้องมีขั้นตอน และพัฒนาเป็นขั้นตอน ดังนี้

“...คูรปหาราทะ มหาสมุทราดลุ่ม ลีกลงไปโดยลำดับ ไม่โกรกชันเหมือนเหว ฉันใด ในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีการศึกษาไปตามลำดับ มีการกระทำไปตามลำดับ มีการปฏิบัติ ไปตามลำดับ มิใช่ว่าจะมีการบรรลุอรหัตผลโดยตรง คูรปหาราทะ...”

จากพระสูตร นี้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงส่งเสริมให้บุคคลพิจารณา สิ่งต่าง ๆ ให้รู้และเข้าใจด้วยตนเอง จากกระบวนการเรียนรู้ ในการที่จะพัฒนาให้เกิดปัญญา ซึ่งจะทำให้เราสามารถที่เข้าใจสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องต่อไป การใช้ปัญญาตามคำสอนพุทธศาสนาสำหรับ เป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตนี้ มีพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงไว้ใน ปัพพโตปมสูตร (ส.สคา. 24/415/525) ดังนี้ คือ

“...บุรุษผู้เป็นบัณฑิตมีปัญหา เมื่อเห็นประโยชน์ตน พึงตั้งศรัทธา ไว้ในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม และพระสงฆ์ ผู้ใดมีปกติประพฤติธรรมด้วยกาย วาจา หรือด้วยใจ บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญ ผู้นั้น....”

และพุทธภาษิต (ขุ. เถร. 52/372/348)

“...นรชนในโลกนี้ ผู้ประกอบด้วยปัญญา แม้ในเวลาที่ต้องตกทุกข์ก็ย่อมได้รับสุข .... เพราะกิจทุกอย่างจะสำเร็จ ได้ก็ด้วยกำลังปัญญาของท่านผู้เป็นนักปราชญ์ และเป็นพหูสูตเท่านั้น...”

โดยนัยหนึ่ง ไตรสรณคมน์ หรือพระรัตนตรัย อันได้แก่ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์นี้ มุ่งให้ชีวิตมีการเรียนรู้ การศึกษา การพัฒนาตนเองให้เข้าถึงอย่างแท้จริง ตามองค์ประกอบ 3 ประการ เพื่อให้เกิดปัญญา ที่จะใช้เป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต เพื่อให้รู้และเข้าใจชีวิตและดำเนินชีวิต ให้ถูกต้องเป็นชีวิตที่ดี หรือ ชีวิตที่ประเสริฐ สำหรับคำว่า ปัญญา ตามหลักคำสอนนี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอนำเสนอ ดังนี้คือ

พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์โดยพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

ปัญญาหมายถึง ความรู้ทั่ว, ปริชาหยั่งรู้เหตุผล, ความรู้ความเข้าใจชัดเจน, ความรู้ความเข้าใจ หยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามความเป็นจริง

ในกระบวนการพัฒนาการทางปัญญา สามารถจำแนกได้ 3 ประเภท (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต, 2542: 49) คือ

1. สัญญา ความกำหนดได้หมายรู้ ได้แก่ ความรู้ที่เกิดจากการกำหนด หรือจำได้หมายรู้ ซึ่งบันทึกไว้เป็นแบบสำหรับเทียบเคียง และวัตถุดิบของการรู้และการคิดต่อ ๆ ไปแบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ

1.1 สัญญาขั้นต้น ได้แก่ ความหมายรู้ลักษณะอาการตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ เช่น รู้ว่า สีเขียว สีขาว รูปปร่าง และรวมถึงความหมายรู้เกี่ยวกับบัญญัติต่างๆ ว่าเป็น แมว แก้ว ไม้ โต๊ะ ฯลฯ

1.2 สัญญาซ้อนเสริม ได้แก่ ความหมายรู้ไปตามความคิดปรุงแต่ง หรือตามความเข้าใจ ในระดับต่างๆ เช่น สวย น่าเกลียด ความไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตน สามารถแยกย่อยออกเป็น 2 พวง คือ

- สัญญาที่เกิดจากความคิดปรุงแต่งที่เป็นอกุศล เรียกว่า ปัญญาสัญญา ซึ่งเกิดจากการแต่งเสริมต่อของ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กิเลสสัญญา เป็น เรื่องของการที่จะให้เกิด โลภะ (ความโลภ) โทสะ (ความโกรธ) และโมหะ (ความหลง) ตามมา

- สัญญาที่เกิดจากความดีงาม หรือเกิดจากความเข้าใจถูกต้อง เรียกว่ากุศลสัญญา เป็นสัญญาที่ช่วยส่งเสริมความเจริญและองกามแห่งกุศล เช่นรู้ลักษณะอาการที่ชวนให้เกิด ความเป็นมิตร หมายรู้ลักษณะอาการซึ่งแสดงภาวะที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น

เมื่อว่าโดยคุณภาพในกระบวนการรับรู้ ทั้งสัญญาขั้นต้น และสัญญาซ้อนเสริมนี้ เป็นเพียงเรื่องของการรู้หรือไม่รู้ เท่านั้น เป็นเรื่องของความรู้และพัฒนาการความรู้โดยตรง

2. ทิฏฐิ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล ได้แก่ความรู้ที่ลงข้อสรุปอย่างใดอย่างหนึ่ง และประกอบด้วยความยึดถือโดยอาการผูกพันกับตน ซึ่งได้คิดกลั่นกรองและยอมรับเข้าเป็นของตนเองไม่ว่าจะเป็นความรู้ที่เป็นเหตุผลมาก หรือน้อย หรือแม้ไม่มีเหตุผลเลยก็ตาม เช่น ความเห็น ว่าเที่ยง เข้าใจว่าสิ่งทั้งหลายมีอิตตาที่คงอยู่ยั่งยืนตลอดไป

3. ญาณ ความรู้ ความหยั่งรู้ เป็นไวพจน์คำหนึ่งของปัญญา แต่มักใช้ในความหมาย ที่จำเพาะกว่า คือเป็นปัญญาที่ทำงานออกผลเป็นเรื่องๆ เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ที่หลุดโพล่งสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ หรือเรื่องนั้นๆ แม้ว่าญาณจะมีหลายระดับ บางที่เป็นความรู้ติด บางที่เป็นความรู้บางส่วน ไม่สมบูรณ์ แต่ก็เรียกได้ว่าเป็นความรู้บริสุทธิ์ หรือความรู้ล้วนๆ เพราะยังไม่มีความรู้สึกรบกวนตัวเข้าไปจับ

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 93) หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะ และรู้จักเอาประโยชน์จากธรรมชาติ ได้เป็นอย่างดีเกี่ยวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ คือไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของค้นหา อุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น เป็นความรู้และเข้าใจเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งปัจจัย

ดังนั้น จากการศึกษาในบทนี้ สรุป ชีวิตตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ได้ดังนี้

1. ชีวิตโดยธรรมชาติ เป็นที่ตั้งของความทุกข์ และความทุกข์ของชีวิตที่เรียกว่า เวทนา
2. ชีวิตโดยธรรมชาติ หากมีการดำเนินไปที่ไม่สอดคล้องกับลักษณะทางธรรมชาติ จะประสบกับความทุกข์
3. ชีวิตโดยธรรมชาติ มีสัญชาตญาณ ในการแสวงหาเป้าหมายของชีวิต และสัญชาตญาณเชิงสำนึกทางศีลธรรม หรือความดี เพื่อตอบสนองธรรมชาติของตนเอง
4. ชีวิตโดยธรรมชาติ ต้องแสวงหาที่พึ่ง สำหรับเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต และที่พึ่งที่ของชีวิต คือพระรัตนตรัย ซึ่งกล่าวโดยรวมก็คือพึ่งธรรม